

Erdődy János

Így élt Gutenberg

TARTALOM

Az a bizonyos 1440-es esztendő

Az ember és a mű elődei

Az összehangolás

Amit tudunk és amit sejtünk Gutenberg János életéről

Mainzi viszontagságok

Gutenberg János életműve

A nagy pör

Az életmű másik fele

Hogyan élt hát Gutenberg János?

Függelék

Az a bizonyos 1440-es esztendő

„Készült a nyomdászat 500-ik évében” - ezt a sort olvashatjuk minden 1940-ben megjelent könyv címlapján vagy utolsó oldalán. Akkor már tombolt a második világháború - szinte a történelem gúnyolódásaként hatott, hogy ez a véres esztendő lett nemzetközi megállapodással a Gutenberg-év, az emberiség legnemesebb összekötő kapcsa, a könyvnyomtatás nagy feltalálójának tiszteletére.

A könyveknek ebből a feliratából és a félezres évforduló ünnepségeiből azt hihetné az ember, hogy egy Gutenberg János nevű férfiú az 1440-es esztendőben „feltalálta a könyvnyomtatást”, amely ezek szerint 1439-ben még nem létezett, 1441-ben már megvolt: így hát a világtörténelem egy csodálatos pillanatának szülötte.

Ez így igaz is, nem is.

Igaz, hogy Gutenberg élt. Igaz, hogy neki köszönhetjük az emberi kultúra történetében egyik legnagyobb esemény, a *nyomtatott könyv* megjelenését. S még az is igaz, hogy hosszú és küzdelmes életének első látható eredményét az 1440-es év táján érte el.

De tévedne, aki azt hinné, hogy ez a felmérhetetlen jelentőségű találmány előzmények nélkül, hirtelen pattant ki egy nagy ember elméjéből; még nagyobb tévedés azt képzelni, hogy hiteles feljegyzések alapján pontosan meg tudjuk határozni, mikor kezdődött el a nyomtatott betű mindent megváltoztató korszaka. És a legnagyobb tévedés lenne, ha azt hinnők, hogy volt egyszer egy este vagy hajnal, amikor a Gutenberg János nevű mainzi polgár ilyen gondolattal tért nyugovóra: „Megvan! Feltaláltam a könyvnyomtatást!”

Nem. Ilyen perc, ilyen nap nem volt, még csak ilyen esztendő sem. Gutenberg János nem egy pillanatnyi felvillanás zsenije volt, hanem az évtizedes szívós és következetes munka óriása.

Munkájáról keveset tudunk. Személyi körülményeiről, magánéletéről még kevesebbet. Összesen nem egészen ötven okmány, hivatali bejegyzés, pörirat, közöttük egynémely fontosabb, a többi jelentéktelen adatot tartalmazó: ennyi az egész. Négy-öt esztendő és még hosszabb hézagok, amelyekről semmiféle adat, halvány nyom sincs a birtokunkban. Hiszen például még arra sincs hiteles bizonyítékunk: megnősült-e valaha, voltak-e gyermekei. Egy Gutenbergről szóló tanulmány írója találóan megjegyzi: „Szomorú, hogy éppen a világnak legtöbb fényt adó ember életét és munkásságát fõdi a legsűrűbb homály...”

Külsejét sem ismerjük, hiszen első képmása, amelyet azóta - mondjuk: közmegegyezéssel - elfogadtunk, és számtalanszor tovább másolunk, száztizenhat évvel halála után készült, képzeletszülte ábrázolás. Úgyszólván csak annyi bizonyos, hogy - ilyen *nem* lehetett Gutenberg. Hosszú szakálla hamis elképzelés: a korabeli német városi polgárok borotváltak voltak. Öltözete sem felel meg egy XV. századi német patrícius viseletének.

Homályban, állandó bizonytalanságban, gyér és csonka adatok között, olykor erősen kétes hitelességű feljegyzések útvesztőjében botorkál, találgatásokra utalva, aki Gutenberg János életének körvonalait keresgéli.

Ennek ellenére már régebben is, de kivált az utolsó száz esztendőben gondos kutatók, nyomdászati szakemberek és történészek egész serege igyekezett és igyekszik megtalálni a hiányos adatok összefüggéseit, valóságos nyomozói munkával felderíteni a homályos foltokat, és valami elfogadható, legalább fő vonalaiban hiteles képet alkotni életéről, felelve az évszázados izgalmas kérdésre:

„Hogyan élt Gutenberg János?” - és a választ megtalálni nem könnyű.

Kötelességünk megmondani az olvasónak, hogy ebben a könyvben sok feltevással, következtetéssel, olykor bizonytalan hitelességű adatokkal is találkozunk majd. Ennek okai világosak, és könnyen megérthetők.

A könyvnyomtatás feltalálójának személye körüli homály részben annak következménye, hogy a középkori német városi polgárság adatait meglehetősen pontossággal anyakönyvezték ugyan, de rengeteg levéltár és hivatali feljegyzés semmisült meg későbbi pusztulások, háborúk, tűzvészek során. Ha legalább ezek a szófukar hivatalos adatok megvolnának, mozaikkockákként összerakva, sokkal többet tudnánk. A másik ok pedig az, hogy már Gutenberg életében, de még inkább halála után hiányos értesülések és szándékos ferdítések következtében sok hamis adat került forgalomba. Mert amikor kezdett nyilvánvalóvá válni a nyomtatás nagy történelmi jelentősége - sokan el akarták vitatni az elsőbbséget, s ezek nem riadtak vissza a hamisítástól sem. A kutatóknak évszázadokon át nehéz munkával kellett szétválogatniuk a tényeket a hamis közlésektől. Ezt a munkát el is végezték: a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokat többnyire hitelesnek tartjuk - de az idő szűrőjén csak nagyon kevés megbízható és tartalmas anyag maradt fenn, a többi kihullott a rostából.

Ennek a hiányosságnak következménye, hogy nemegyszer eltér egymástól a legkomolyabb Gutenberg-kutatók véleménye, néha még nagyon fontos kérdésekben is. Eldönteni ezeket a vitákat, megállapítani a pontos történelmi igazságot - erre talán sosem kerülhet sor. Legfeljebb az esetben, ha valamelyik könyvtár fel nem tárt zugából, régi föliánsok bekötési táblájából, elfelejtett levéltárak lomjai közül különös véletlen folytán vadonatúj anyagot bányász ki egy szerencsés tudós; olyan adatokat, amelyeknek létezéséről sincs ez idő szerint még tudomásunk.

Most (tetszik, nemetszik) meg kell elégednünk a jelenleg rendelkezésünkre álló gyér anyaggal. S a feltett kérdésre: „Hogyan élt hát Gutenberg János?” - legjobban úgy felelhetünk, ha nagy művének keletkezését, kibontakozását, folytatását és eredményeit nézzük. *Az ősnymondászat megismerésével közelebb jutunk az ősnymondász személyéhez is.* Végző soron: egy nagy történelmi alak magánéletének apró-cseprő körülményei kevésbé is fontosak, mint alkotása. A Műről pedig meglehetősen sokat tudunk.

Amint előbb már szó volt erről: igaz, nem tudjuk biztosan például azt, hogy volt-e felesége Gutenbergnek, s ha volt, hogyan hívták. Tudjuk viszont, hogy az első betűöntő szekrényt a mester építette, s ezzel lehetővé tette a mai értelemben vett igazi könyvnyomtatást. És ennek a ténynek ismerete többet ér, mint ha valami sárgult anyakönyvből kiíratnánk egy régi asszonynevet.

Talán még jobb is, hogy ennek a nagyszerű embernek személyi körvonalai ennyire elmosódottak - így azonosul az ember a Művel: könyvek millióiban folytatódik a régen elporladt személy élete.

Az ember és a mű elődei

Általában az 1397-es esztendőt tartjuk Gutenberg János születési évének, a hely pedig Mainz vagy Strassburg városa. Teljes bizonyossággal csak azt mondhatjuk, hogy 1394-1399 között kellett születnie. Apjának házassági dátuma ismert, és annak is írásos nyoma van, hogy János nem első gyermek volt, születéséig tehát legalább két évnek kellett eltelnie a házasságkötéstől számítva. Nem születhetett viszont 1399 után, mert amikor apja halálakor átvette apai örökségét, legalább huszonegy évesnek, az akkori törvények szerint nagykorúnak kellett lennie. Gutenberg halálának dátumát pontosan tudjuk: 1468. február 3. Hét évtized alatt játszódtott le művelődéstörténetünknek ez a roppant fontosságú folyamata, amelynek köszönhető az emberi műveltség az ideig el sem képzelhető, hatalmas terjeszkedése.

Érdekes, hogy míg a mester életéről oly kevés az adatunk, leszármazását meglepő pontossággal ismerjük. Az itt látható leegyszerűsített - oldalágak nélkül való - Gensfleisch-Gutenberg-családfa négy előző nemzedékre ad visszatekintést.

Kik voltak ezek, és miféle ember volt maga Gutenberg János? Nemesi rangban lévő városi polgárok: ennek a ténynek hatása volt Gutenberg életére is. Az erősödő, egyre több hatalmat szerző német városokban ez idő tájt folyt a küzdelem a nemesi rend és a gazdagodó kereskedő és iparúzó polgárság közt; hasonlóan a például Firenzében százötven évvel korábban lejátszódtott hatalmi harchoz. A győztes a polgárság lett, egy időre száműzetésbe is kergették a nemesség megmaradt tagjait. Maga Gutenberg János is kénytelen volt körülbelül harmincéves korában elhagyni Mainzot, egy időre Strassburgba költözött. Visszatérését megkönnyítette, hogy józan és korához illően modern gondolkodással *mesterségeket tanult*, elsősorban aranyművességet; ezzel beilleszkedett a polgárok rendjébe.

Különös hangzású, olykor össze is keveredő családnevek: „zum Gensfleisch”, „zur Laden”, „zum Jungen” és így tovább... Ismeretes, hogy egész Európában, minálunk is, a városokon kívül élő földbirtokos nemesség családi és nemzetségnevei legtöbbször birtokuk helységneveiből származtak. Hasonló volt a helyzet a német városi polgárságnál, csak ott nem földbirtok, hanem a tulajdonukban levő ház volt a névadó. Mivel pedig a házak számozása még nem volt szokásos, a kapu fölött vagy a sarkon címerféle jeleket helyeztek el - a libával jelzett házban lakó család a „Libási” (Gensfleisch) nevet viselte, a kovácsoltvas kapus házban lakókat „Vaskapus” (zur Ysernen Türe) és általában hasonló nevekkal illették a polgárfamíliákat. Volt erre példa Európa más országaiban is, így az egyik legnagyobb középkori római nemzetséget a család ősi palotájának oszlopairól (columna) nevezték el Colonna-családnak. Ha aztán a polgárcsalád másik házat vásárolt vagy örökölt, átköltözött oda: szinte természetesen felvette az új háznak jel-nevét. Így változott a Gensfleisch név Gutenbergre, a lakóhely megváltoztatásával.

A családfa kevés adatából is látható, hogy tekintélyes nemzetség lehetett: tagjai magas városi tisztségeket viseltek. Jómódúak is voltak. Gutenberg Jánosra is ház, vagyon és jelentős összegű életjáradék maradt örökségül.

Az anyagi biztonság lehetővé tette, hogy évekig kísérletezzék, keresse a nagy mű megalkotásának módját és útjait. Ennek köszönhette azt is, hogy hitelképesnek ismerték - amikor munkájának folytatásához nagy összegű kölcsönökre volt szüksége, vagyonos polgártársai több alkalommal hiteleztek neki, vagy társas viszonyra léptek vele. Ebből aztán nemegyszer pörök, hosszan elhúzódó bírói eljárás kerekedett. Híres pöre volt, amikor strassburgi száműzetése idején elfogatta és kezesként az adósok börtönébe záratta a városba érkező mainzi

tanácsjegyzőt: így kényszerítette Mainz tanácsát arra, hogy a neki járó és visszatartott életjáradékot kamatostul megfizesse. Strassburg, majd később Mainz város adóajstromaiból is látható, hogy Gutenberg János magas adókat fizető, tehát vagyonos ember lehetett. Ezekből a feljegyzésekből többféle foglalkozását ismerjük meg: aranyműves volt, művészi tükröket készített eddig nem ismert módon, drágakövet csiszolt - és *valami titokzatos mesterséget folytatott*, amelyet még a hivatalos iratokban, szerződésekben sem nevezett meg. Csak annyit olvashatunk azokban a régi papírokban, hogy valamiféle tárgyakat állított elő.

Mik lehettek ezek a tárgyak, amelyeket az egyik szerződés szövege szerint például az aacheni vásáron árusításra készített? A titkolózásból, a körülményekből és a később történelemből arra következtethetünk, hogy talán kártyák, szentképek, imaszövegek: valamiféle újszerű, tehát titkolandó eljárással készült egylapos nyomtatványok. Mert ebben az időben, szabadalmak és szerzői jogok nem lévén, csak a szigorú titoktartás nyújthatott védelmet az ötletek és találmányok ellopása ellen.

Tehát: nyomtatványok - a nyomtatás feltalálása előtt?

Mindenfajta nyomtatás, bélyegzőkkel vagy más módon végzett sokszorosító eljárás alapvető elve, hogy a másoláshoz használt eszközön a levonatra szánt ábrának vagy betűnek *fordított képe* legyen. Oly egyszerű dolog ez, mint a kerék gördülése - de hát a kereket is fel kellett egyszer találni. Ez a felismerés is megtörtént már sok évszázaddal időszámításunk előtt. Híres anekdota mesél a spártai királyról, aki csata előtt állatot áldozott a hadistennek; a levágott kecske máját hosszan kezében tartotta, majd felmutatta - és katonái ekkor lelkesedve látták a csudát, hogy a most megölt állat belső részén a „niké” (győzelem) szót lehetett olvasni. A ravasz király áldozás előtt tapadós festékekkel tenyerébe rajzolta a négy betű negatív képét, így készítette elő a seregbe bátorságot öntő „csudát”. De már régebben, az agyagból égetett babiloni hengerbélyegzőkön is fordított volt az írás, hogy lenyomata pozitív legyen. S a középkori fametszők is ügyeltek, hogy a fadúcon bal kezében tartsa pallosát az arkangyal, mert így került jobbja a papírra vagy pergamenre lehúzott képen.

A fametszők hamar rájöttek, hogy nemcsak képek vonalait véshtetik a lemezbe, de pár szavas, esetleg néhány soros szöveget is. Hosszadalmas és nehézkes eljárás volt ez, s az egyszer fába metszett szöveg változatlan maradt, míg csak el nem kopott és meg nem semmisült a lemez. Ily módon hosszabb szöveg, terjedelmes könyv előállítására és sokszorosítása rendkívül hosszú időbe került volna. S a roppant munkával elkészített nyomólemezeket bizonyos példányszám nyomása után szemétre lehetett volna dobni, hiszen más könyvhöz nem használhatók, és hamarosan el is koptak volna. A XV. század elején mégis készültek ezzel a nehézkes és nem kifizetődő eljárással egylapos nyomtatványok, naptárak, egyházi búcsúcédulák és a nevezetes régi latin nyelvkönyvnek, az úgynevezett Donatusnak 20-30 oldalas, de mindig egyforma szövegű, új és újabb kiadásai. (A könyv neve onnan származik, hogy a IV. században, Gutenberg idején tehát már ezernél is több esztendeje, szerkesztette ezt a kis tankönyvet egy Aelius Donatus nevű tudós; azóta használták ezt a könyvet az alsóbb iskolákban.) Valószínű - egyes kutatók szerint teljesen bizonyos -, hogy maga Gutenberg is készített ilyen táblanyomású Donatusokat pályája kezdetén; később is, de akkor már saját mozgatható betűivel.

A könyvnyomtatásnak ez a fontos eleme, a *mozgatható betű* szintén nem volt újkeletű találmány. (Később majd szó lesz persze róla, hogy milyen nagy a különbség a pusztán „mozgatható”, vagyis egyes darabokból álló, tetszés szerint összerakható ábécé és a *gyakorlatilag használható* betűkészletek között! Éppen ennek a problémának megoldása volt Gutenberg egyik felejtetetlen érdeme.). Már az ókori Rómában készítettek fából, cserépből és egyéb anyagokból gyermekjátéknak és írástanuláshoz egymás mellé rakható betűket. Sőt téstáblából is sütöttek ábécét, lakomázók szórakoztatására. Senkinek sem jutott azonban eszébe akkor - de

még évszázadokig sem -, hogy ezen a nyomon elindulva, könyvek sokszorosításához is el lehetne jutni.

Időszámításunk XI. századából egy kínai kézműves-tudós érdekes kísérletéről van hírünk. Az esemény hitelessége kétes, és folytatásáról nincs adat. Egészoldalas táblanyomatok készültek Kínában már előbb, utóbb is - ez a meglepő híradás azonban mozgatható írásjelekről szól. Linde, múlt századi holland kutató nyomdászattörténeti munkájában így írja le az eseményt:

„Kínában az 1041-es és 1048-as esztendő közötti időszakban egy Pi Sing nevű vasműves feltalálta a mozgatható jelekkel való nyomtatást. Vékony agyagtáblába véste az írásjeleket, az agyagot kemencében kiégette, aztán darabokra fűrészelte: így önálló írásjeleket kapott. A gyakrabban előforduló szavakból (Kínában ősidőktől fogva nem betűket, hanem szójeleket használnak) többet készített, a ritkábbakból kevesebbet. Amikor nyomtatni akart, vastáblán ezüstlemezek közé sorba állította a jeleket, az egészet bevonta viasz, gyanta és mész keverékével, s amikor a ragasztóanyag megszáradt, az egész nyomtatólapot simára gyalult fatuskóval kiegyengette. A nyomás úgy történt, hogy festékkel bekente a lapot, aztán papírt fektetett rá, s egy kefével veregette. Elkészülve munkájával, felmelegítette a vaslapot, megolvasztotta a ragasztót, a táblát szétszedte; letisztogatta az egyes jeleket, hogy újra használhassa őket. Amikor meghalt, munkájának folytatója nem akadt, csak egyik segédje foglalta írásba mesterének eljárását... Egy másik mester, Pi Ling, ólomból készített írásjeleket, de ezt a munkát sem folytatta senki... A cserépbetűk hibája volt, hogy nem adtak tiszta körvonalú lenyomatot, az ólom pedig túlságosan lágynak bizonyult...”

Ha igaz volt is ez a két próbálkozás, róluk Európában akkortájt nem hallhattak a nagy távolság miatt. Az első európai utazók csak jó kétszáz évvel később jutottak el Kínába. De ha tudtak volna is erről a kísérletről, sok hasznunk nem származik belőle, mert ezek az eljárások a felhasznált anyagok alkalmatlansága miatt a gyakorlatban nem válhattak be. És másik, ennél nagyobb ok is lehetetlenné tette az állítólagos kínai eljárás meghonosodását. Egy lényeges különbség: hogy a kínai írás különálló szójeleket használ, az európai viszont szavakká egybeillesztett betűket. A szójelek egymás után rakása nem okoz gondot; a mi betűink megfelelő kapcsolása ellenben az ősnymdászat egyik legnagyobb problémája volt. Nem lehetett valamirevaló könyvet nyomtatni táncoló, görbe sorokba gyömöszölt és egymástól szabálytalan hézagok által elválasztott betűkkel. Ezen bukott meg minden kísérletezés, ahol fából kifaragott vagy agyagból mintázott betűket akartak használni. S az első öntött betűknek is ez volt a hibájuk: *a pontatlan illeszkedés*. Ennek a kérdésnek megoldása is Gutenbergre várt.

Az egyforma testű, tehát egymáshoz egyenletesen tapadó betűk előállítására volt hát az egyik nehéz probléma. Egyik - a nagyon sok között.

Amikor már az ősnymdász Gutenbergnek sikerült megtalálni a módot alkalmas és jól illeszkedő betűk készítésére, rögtön szembe találta magát a következő - csekélységnek látszó, de nagyon fontos - kérdéssel: melyik betűből körülbelül hányra van szükség, hogy a tervezett szöveg szedése zavartalan legyen, munka közben betűhiány ne keletkezzék, de fölösleges mennyiségek se halmozódjanak fel? Nyilvánvaló, hogy bármilyen szöveghez nem ugyanannyi kell minden betűből. Gondoljunk csak példaként arra, hogy nyelvünkben az „e” mennyivel többször fordul elő, mint - mondjuk - az „ü”. Sok számolás, becslés és fejtörés útján juthattak csak az első nyomtatómesterek a hozzávetőlegesen jó számokhoz, az egyes betűk szükséges mennyiségét mutató táblázatokhoz. Ez olyan gond volt, amelyet az elődök, a táblanyomtatók nem ismertek.

És máris megjelent a következő kérdőjel: hogyan lehet elérni, hogy a nyomtatott könyv úgynevezett *szedéstükre szabályos legyen*, vagyis a sorok egyforma hosszúságúra sikerüljenek? A sorvégi szóelválasztások magukban ezt nem oldják meg. (Nézzünk meg egy mai, nem különleges írógépen készült gépelt levelet!) A táblanyomtatónak ezzel sem kellett törődnie; ha éppen szép formát akart, a sorvégek táján tetszése szerint rajzolta, eztán metszette, széthúzva, összeszorítva a betűket, és a kézi kódexírásban használatos rövidítéseket a szükséghez képest alkalmazta nagy nem.

Mindezeknek a problémáknak megoldása után, amikor tehát már az ősnymodásznak rendelkezésre álltak a nyomásra alkalmas kiszedett (vagyis betűkből összeállított) oldalak - szükség volt arra a munkaeszközre, amellyel a nyomtatás folyamatának második szakaszát, magát a nyomást lehet elvégezni. Gutenberg elődei ebben a vonatkozásban két különböző úton jártak, a fametszők és a táblanyomtatók egyaránt. Az egyik, gyakoribb sokszorosító munkamódszer volt a kínai leírásban olvasható levonatkészítés: a befestékezett nyomtatófelületre papírt terítettek, sűrű kefével könnyedén végigveregették, így vitték át a képet vagy szöveget a papírra. Az ily módon nyert példányt a szerszámról *kefelevonatnak* nevezték. Ez a műszó sok idővel túlélte magát az eljárást: már régen gumihengerrel készítették a nyomdai próbalevonatokat, de öreg nyomdászok még mindig a „kefét” emlegették. A másik módszer a préssel való sokszorosítás. Ennek a gépezetnek őse nyilván a szőlő levének kinyomásához használt facsavaros sajtolóprés. (Sajtolóprés, sajtolás... innen ered a magyar „sajtó” szó, amint a más európai nyelvekben használatos ugyanilyen értelmű „press, presse” is.) A készülék lényege, hogy egy vízszintes felületre vele párhuzamos másik felülettel nyomást gyakorolunk, függőlegesen beépített csavar forgatásával. Ennek a szőlőprésnek alkalmas módon átalakított, a célhoz formázott változatával sajtolták a papírgyártók íveiket. (Több képünkön jól látható ezeknek a préseknek változó, de alapjaiban azonos formája.) Érthető, hogy a sok papírt felhasználó, a papírkészítőkkel állandó kapcsolatot tartó ősnymodász felfigyelt a rokon ipar munkaeszközére, és a maga szükségleteihez alkalmazva ő is használni kezdte a papírpréshez hasonló, de saját munkájához idomított, tökéletesített szerszámot, amelyet ezek után már *nyomtatósajtónak* nevezhetünk.

Volt tehát itt is előd: ezt az eszközt sem kellett a semmiből teremteni, felvillanó ötlettel megtalálni-feltalálni. De ezt is, mint a többi: alkalmassá kellett tenni az újszerű, sajátos feladathoz. S ennyi meglevő és még nem létező munkaeszköz átformálása vagy megalkotása - a nagy összehangoló-feltaláló rangját adja Gutenberg Jánosnak

Az összehangolás

Melyik esztendőben kezdett el nagy művén dolgozni Gutenberg? Mivel kezdte? Milyen sorrendben találta meg a megoldásokat? Ezekre a kérdésekre kielégítő válaszunk nincs.

Az első komoly bizonyíték arra, hogy nemcsak megkezdte a munkát, de bizonyos előrehaladást is elért, eredményekre jutott: egy strassburgi pörirat 1439 decemberéből, az úgynevezett *Dritzehn-pör* jegyzőkönyve.

Ennek tartalma vázlatosan a következő:

Két testvér, Dritzehn György és Miklós, meghalt bátyjuk, András örököseként kérte, hogy a bíróság kötelezze Gutenberg Jánost egy nagy összegnek, akkori 100 forintnak megfizetésére. Vagy pedig - és itt kezdődik az ügy érdekessége - ítéljen úgy a törvényszék, hogy nevezett Gutenberg János fogadja társként vállalkozásába a két testvért, az elhunyt egykori társ, Dritzehn András helyére. Ebből világosan látszik, hogy valamiféle vonzó, nagy hasznot ígérő vállalkozásról van szó, amelyben a két Dritzehn testvér szívesen venne részt. Gutenberg válaszbeadványában mindkét követelés teljesítését megtagadta, és mindössze 15 forint megfizetésére mutatkozott hajlandónak. Harmincnál több tanút hallgattak ki, és végül a bíróság elutasította a testvérek keresetét.

Mai szemmel módfelett furcsának látjuk, hogy hivatalos bírói eljárás során, tanúkihallgatásokon és pöriratokban, hosszadalmas tárgyaláson mindenről esik szó, csak egyről nem: mi volt a jellege, a rendeltetése annak a bizonyos „vállalkozásnak”? Erről mindenki hallgat, a bíróság sem firtatja. Bizonyos tehát, hogy a hatóság tisztában volt a vállalkozás törvényességével, hiszen ha homályos üzelmekre gyanakodtak volna a bírák, kétségkívül felteszik a szükséges kérdéseket. Az aktából bizonyosfajta hallgatólagos megállapodás látszik: tiszteletben tartjuk az üzleti titkot!

Tisztázódott a tárgyalás során, hogy a vállalkozásban Gutenberg pénzzel nem vett részt: ő a gondolatot, találmányát és a szakértelmet adta, s ezért a várható jövedelem fele őt illette. Több pénzestársa közt Dritzehn András egynyolcados részesedéssel volt érdekelt, ezt szerette volna megkapni az örökös testvérpár. A pör folyamán idézett megállapodás szerint Gutenberg vezette a találmányát értékesítő vállalkozást, és kötelezte magát, hogy társait is megtanítsa a - meg nem nevezett - eljárás mesterfogásaira. A találmány titokban tartására mindannyian megesküdték.

A titkolózást még feltűnőbbé teszi, hogy ugyanakkor nyíltan beszéltek a tanúkihallgatásokon Gutenberg egyéb ipari vagy inkább iparművészi tevékenységéről. Többféle mesterséget tanított, eléggé magas tandíjért. Maga Dritzehn András néhány évvel korábban, 1435-ben drágakőcsiszolást tanult nála. Egy másik üzlettárs, Heilmann András a tükörmetszés és foncsorozás újfajta eljárását tanulta Gutenbergtől, mielőtt a nevezetes „vállalkozáshoz” társult. És 1438-ban Gutenberg arra szerződött Dritzehnnel, hogy őt esztendőre a meg nem nevezett mesterség tanítványául fogadja, Dritzehn ezért tandíjat fizet, pénzzel betársul, és dolgozik is a vállalkozásban. S a munka folyt is. Egész napon át, gyakran az éjszakába nyúlva dolgoztak. Ezt az egyik tanúvallomás epizódjából tudjuk: Dritzehn unokahúga is részt vett a munkában, és egy éjjel fáradtan kérte, hagyják már abba; Dritzehn András azzal válaszolt, hogy ő egész vagyonát a vállalatba fektette, megfeszítetten kell tehát dolgozni, és hamarosan busás jövedelemhez jutnak.

Kölcsönöket is vett föl különböző személyektől Gutenberg; ezeket pontosan visszafizette. Nagy összegekért vásárolt anyagokat; erről is szüksézáuan nyilatkoznak a tanúk. De mégis megtudunk egy pár fontos adatot. A mester megbízásából Dritzehn András gyakran vásárolt *ólmot*. Egy Dünne nevű aranyműves éveken át készített a Gutenberg-vállalat megrendelésére „nyomtatáshoz (trucken) szükséges holmikat”. Saspach Konrád esztergályos pedig *sajtót ácsolt* Gutenbergnek.

Mindezek alapján gondolhatnánk még arra, hogy ez idő tájt már ismeretes „nyomtatásról”, vagyis metszett táblákról történő sokszorosításról van szó, talán azzal az új megoldással, hogy Gutenberg ólomlemezbe vésett szövegekkel vagy képekkel kísérletezett.

Szerepel azonban a pör anyagában egy titokzatos szó, amelynek értelmezése sok gondot okozott a későbbi nyomdász-szakembereknek és művelődéstörténészeknek. Elhangzott olyan tanúvallomás, hogy a vállalat műhelyében „*formákat*” öntöttek, és ezeket olykor újra beolvasztották. A „forma” kifejezés jelentéséről hosszú vitákat folytattak a szakemberek azóta, hogy ismerjük a Dritzehn-pör anyagát. A viták végeredményét, amely döntő fontosságú, így foglalja össze a modern magyar nyomtatástörténet egyik ismert és kiváló művelője, Fitz József:

„A »nyomtatás« és a »formák« szakkifejezések. Az előbbit a fametszők is használták, noha a holland Prenterek, a német Briefdruckerek nem sajtót használtak, hanem a papírt hengerrel vagy ronggyal, sőt puszta kézzel inkább rásimították a kifaragott fatáblára. »Formák«-on az ősnymtatványkorban *öntött betűket* értettek. Nyomdásztechnikai kifejezés ez, amelyet az aranyművesek, ötvösök és harangöntők nyelvéből vettek át.”

A szakmai műszónak ez a magyarázata világossá teszi, hogy *1439-ben Gutenberg János strassburgi műhelyében már öntött betűkkel, vagyis különálló, mozgatható íráselemekkel dolgozott - a könyvnyomtatás kezdetének 1440-es időpontja tehát elfogadható, és csaknem vitathatatlan.*

A strassburgi pör fontos okmányából az is kiderül, hogy a titok védelme alatt dolgozó Gutenberg-műhely nagyszabású vállalkozás volt; ezt nemcsak a pörben szereplő jelentős pénzösszegek mutatják, de az is, hogy nem egy helyen, hanem három házban elosztva működött. Amikor Dritzehn András haldokolt, Gutenberg üzenetet küldött, hogy a Dritzehn-házban álló, Saspach Konrád készítette sajtót szedjék szét, nehogy valaki idegen kifürkészhesse, mire szolgál. Ugyanekkor elhozatta a Dritzehnnél levő „formákat” és a másik társ, Heilmann házában levőket is - aztán saját lakásán ezeket a „formákat” beolvasztotta. Nyilván önála volt az olvasztáshoz-öntéshez szükséges berendezés; a nyomtatást bizonyára a Dritzehn-házban tartott sajtón végezték; Heilmann-nál pedig azért lehettek „formák”, mert a szedés munkájának legalábbis egy része ott folyt. S joggal feltehető, hogy a Heilmann gyártotta papírt használták.

A kép egyre tisztább. Mind világosabban mutatja, hogy a három részre osztott, nagy tőkebefektetéssel és több munkással dolgozó műhelyben már mai értelmezésű, betűkből szedett könyvek nyomtatásával foglalkoztak.

Újabb bizonyítékkal szolgál egy hét esztendővel később, 1446-ban folyt másik pör; itt már a két Dritzehn testvér állt szemben egymással. Ezt a pört így ismerteti az előbb már említett Fitz József, Gutenberg-könyvében:

„A vita még mindig András bátyjuk hagyatéka körül forog. Kolos (Fitz a Klaus-Miklós nevet Kolosnak fordítja) Györgytől András szerszámaint (»snytzel gezug«) és sajtóját követeli, amely tehát még akkor is a Dritzehn-házban rejtőzött. György viszont részesedést kívánt András »nagy és kis könyveiből«. - Sohasem hallottuk, hogy a középkorban egy egyszerű polgárnak,

mesterembernek könyvtára lett volna. Ez valahogy nem fér össze a kor jellemével. Itt sem lehetett könyvtárról szó, hanem könyvraktárról. Ennek értékesítésétől várhatta András a vállalatba fektetett tőkéjének egy éven belül való megtérülését. S az értékesítés jó kilátásai miatt kérte András halála után György és Kolos a vállalatba való felvételét. Gutenberg ezt megtagadta, a bíróság Gutenbergnek adott igazat, György és Kolos tehát nem adhatta el a házukban maradt, de a vállalat tulajdonában levő könyveket. A vállalat azonban a szerződés értelmében 1443-ban megszűnt, nem is újították meg, Gutenberg 1444-ben elköltözött Strassburgból, de addig is új kiadásokat rendezett, találmánya tökéletesedett, az első kezdetlegesebb nyomtatványai már nem érdekelték. 1446-ban Kolos és György bízvást összeveszhettek miattuk.”

Az utókornak sokkal kevesebb „történelmi rejtvényt” kellene megfejteni, ha Gutenberg János már alkalmazta volna a néhány évtizeddel később általános szokássá vált könyvnyomtatói jelzést, az úgynevezett kolofont, az utolsó oldalon a nyomtatómester nevét, a megjelenés helyét és idejét magában foglaló záradékot. Sajnos, egyetlen nyomtatványt sem ismerünk, amelyen jelezve volna, hogy a mester alkotása. A kutatók bonyolult vizsgálatokkal állapították meg, mely ősnymtatványok bizonyosan Gutenberg-művek, és melyek feltehetően azok. A vizsgálódások egyik legfontosabb módszere a betűtípusok azonosítása. Persze ezzel is óvatosan kell bánni, hiszen előfordulhatott, meg is történt, hogy a későbbi években Gutenberg eladott egy már nem használt betűcsaládot, vagy más úton kerültek idegen nyomtatóműhely birtokába Gutenberg-betűk. (Erre is látunk majd példát.)

A betűk vizsgálatánál nemcsak az egyes betűk és jelek alakját és nagyságát vették figyelembe. Nagyon fontos, sokszor minden vitát eldöntő az úgynevezett *ligatúrák* kérdése.

Gutenberg egyik - csekélynek látszó, de nagy jelentőségű - részlettalálmánya a betűcsatlakoztatás rendszere: egy lécre öntött két betű állandó kapcsolása. Kísérletei közben rájött, hogy bizonyos betűk találkozásakor nem szerencsés a két betűnek egyszerű egymás mellé illesztése, mert túlságosan tapadnak, vagy éppen ellenkezőleg, fölösleges és zavaró hézag keletkezik közöttük. Megkereste ezeket a kényes találkozásokat, és úgy tervezte meg, majd öntötte ki ábécéit, hogy készletében nemcsak magányos betűk voltak, de ilyen csatlakoztatott, kettős betűk is szép számmal. Ennek következménye volt persze, hogy a sima ábécénél sokkal nagyobb betűkészlettel kellett dolgoznia: körülbelül háromszor annyi jelet használt, mint a későbbi korok nyomdászai.

Volt olyan vélemény, hogy ezeknek az egymáshoz csatolt betűpároknak a sorhosszúság szabályozásánál vették hasznát. Ez nem helytálló, hiszen a Gutenberg-féle ligatúrák állandóak voltak, velük tehát a sort sem rövidíteni, sem hosszabbítani nem lehetett. Egyetlen és biztos magyarázat használatukra: az esztétikai szempont. Ezekkel a sajátos párosításokkal érte el Gutenberg, hogy nyomtatványainak egyenletessége, betűk sorakoztatásának harmóniája még ma is példa a szép szedésre.

Így bontakoznak ki lassacskán szemünk előtt ennek a majdnem ismeretlen életű embernek jellegzetes vonásai:

Nagy gondot fordított kiadványainak szépségére - a ligatúrák technikai fogása is Gutenberg *művészi érzékét* bizonyítja.

A Dritzehn-pörből, majd a későbbi Fust-féle pörösködésből megismerjük *céltudatosságát, határozott magatartását* és az igazán nagy alkotót jellemző *öntudatot*.

Hogy *jószemű megfigyelő, ötletes és merész gondolkodású* ember volt: életművének eredményei tanúsítják.

S elméjének *kombinatív készségét* mutatja, hogy a nagy egész mellett meglátta az apró részletkérdéseket, és meg is oldotta őket - de sohasem veszett a részletekbe, mert „látta az erdőben a fát, de látta a fáktól az erdőt is”.

Tevékeny és gondos üzletember is volt - ez nemcsak pöreinek érveléséből és az ügyek szívós viteléből derül ki; látjuk nyomtatványainak jellegéből, hogy figyelemmel kísérte a „piac” érdeklődését, olyan kiadványokat vett munkába és nyomtatott ki, amelyek biztosan számíthattak vásárlókra: mint például a Donatusok, később a nyomtatott Biblia, az egyházi megrendelésre készített búcsúcédulák, egy pápai bulla a török veszedelem ügyében és egy - mai kifejezéssel élve - politikai plakát, amelyet már mainzi műhelyében nyomtatott, a város érseki székéért dúló harc idején.

Az apródonkint összeszedgetett jellemvonások közé még valamit illeszthetünk: *heves vérmérsékletű és gőgös* ember volt. Gyér adataink között ennek több nyomát találjuk. Leginkább mutatkozik ez a vonása egy strassburgi pöriratban. Ennelin zur Ysernen Türe hajadonnak Gutenberg ellen indított pörében (erről még lesz szó) egy Schott vagy Schottenlawel nevű cipésmester, strassburgi polgár, tanúvallomást tett; az alperes Gutenberg olyan éles szavakkal támadt pörbeli ellenfelének tanújára, hogy Schott becsületsértésért följelentette. Az első ítélet súlyosan büntette Gutenberget: 15 forintnyi tekintélyes összeg fizetésére kötelezték, ami egyúttal mutatja, hogy vagyonos ember lehetett, akire kivethetnek ilyen pénzbüntetést. A végső, jogerős ítéletet nem ismerjük.

Gutenberg János kevés vonásból álló portréjához tartozik még az is, hogy az előbb említett Ennelin - házassági ígéret megszegéséért pörölte be. Minthogy azonban sem az eset körülményeiről, sem a következményekről, de még csak a pörben hozott ítéletről sincs adatunk: ebből az ügyből semmiféle következtetést nem vonhatunk le.

Amit tudunk és amit sejtünk Gutenberg János életéről

Leszármazását, családját nagyjából ismerjük. Ennél a titokzatos embernél azonban mindenütt, még ebben a vonatkozásban is rejtélyekkel találkozunk, és megfejtethetlen kérdésekbe ütközünk. Bizonyos, hogy a Gensfleisch család nemzedékek óta vagyonos és tekintélyes família volt Mainzban. Mi lehet hát a magyarázata, hogy a nemzetség címerében egy rongyos, mezítlábás, púpos koldust látunk vándorbottal, másik kezében alamizsnáért kinyújtott tálkával? Hiszen a középkori nemesi vagy polgárcímerek inkább hivalkodók voltak. Erre a furcsaságra mindmáig egyetlen kutató sem talált elfogadható magyarázatot.

Gyermekkoráról és fiatal éveiről semmiféle határozott adatunk nincs. Nagyon valószínű, hogy a pénzverés, éremkészítés, bélyegzőmetszés és aranyművesség mesterségét tanulta. Bizonyos, hogy a fémek megmunkálásában szerzett jártasságának jó hasznát vette később.

Körülbelül harmincéves lehetett, amikor - mint már tudjuk - szűkebb hazájában, Mainzban a városi nemesség és a céhek hatalmi harcába keveredett. A küzdelem két rendkívüli fontosságú kérdés körül zajlott. A nagy nemzetségek nem akarták elfogadni a tervezett és rájuk kedvezőtlen új adózási rendet; a céhpolgárok pártja ráadásul egy régi kiváltság megszüntetését is követelte, hogy a városi tanácsban ezentúl ne illesse a helyek fele a nemzetségeket, hanem származásra tekintet nélkül válasszák a tanácsot. 1430 táján annyira kiéleződött a harc, hogy csak néhány nemzetség tagjai vetették magukat a céhek megerősödött hatalma alá, a többiek kivándoroltak. Majdnem bizonyos, hogy ekkor hagyta el Gensfleisch-Gutenberg János is Mainzot, és költözött Strassburgba. Néhány évi szünet. Strassburgi tartózkodásának egyik érdekes aktaszerű adatát az 1434. március 14-én keltezett okmányban találjuk, amelyben „Gutenbergnek nevezett Gensfleisch János” feloldja a fogság alól a feljelentése alapján adósok börtönébe zárt mainzi tanácsjegyzőt, mivel kielégítő egyezséget kötöttek a Gutenbergnek járó, de az ideig visszatartott mainzi életjáradék megfizetésére.

Hosszú száműzetése ellenére sohasem kérte és nem vette föl a strassburgi polgárjogot. A viták és viszályok ellenére mindvégig Mainz polgárának tekintette magát; később vissza is költözött a városba. Néhány strassburgi céhjegyzékben szerepel a neve, de mindig csak korlátozott jogú tagnak minősítették, mivel vendégként tartózkodott és dolgozott Strassburgban. A fele jogért cserébe például a városi hadiadónak is csak felét kellett fizetnie. Amikor viszont a várost 1444 januárjában külső támadás fenyegette, Gutenberget is mozgósították, az aranyműves-céh csapatában teljesítendő katonai szolgálatra. A hadi jelentésekben azonban nem szerepel a neve, bár találkozunk ott a környezetéhez tartozó személyekkel, mint a Dritzehn-pörből ismert testvérpár és Heilmann András. Úgy látszik, a város körül folyt csatározásokban Gutenberg nem vett részt.

Strassburgi tartózkodásának körülbelül a közepére esik nevezetes, de teljes mértékben homályos és részleteiben fel nem deríthető pöre Ennelin hajadonnal. A pör aktáinak már nyomuk sincs; az évszázadok óta vitás francia-német határterületen fekvő várost annyi háborús csapás érte, hogy a pusztulást szinte le sem lehet mérni. Az egész esetről csak ennyit tudunk: Wencker strassburgi levéltáros aktakivonataiban van egy megjegyzés, hogy Gutenberget az 1436-os esztendőben a patríciuszlány „házassági ügyben” bepörölte az egyházi bíróságnál. Semmi egyéb. Mi történhetett? Szerelmi ügyet követő szakítás volt? Polgárkörökben szokásos, üzleti érdekek diktálta házasságot terveztek, és Gutenberg visszalépett? Ennelin leányzó akart a jómódú mester nyakába akaszkodni? A körülményeket tudni, de még csak sejteni sem lehet. Egyvalami bizonyosnak látszik: Ennelin zur Ysernen Türe pörös beadványa nem lehetett jól megalapozott, mert komoly ügyben az egyházi bíróság könyörtelenül házasság-

kötésre kényszerítette volna az alperest. Márpedig sehol, sem Strassburgban, sem Mainzban a Gutenberg életéből még hátralevő harminc-egynéhány esztendő során adat vagy akár csak halvány támpont sincsen arra, hogy Gutenberg János nős ember volna. A házasságkötés elmaradásának az sem lehet a magyarázata, hogy Ennelin zur Ysernen Türe esetleg meghalt a pör idején; neve évekkel később is felbukkan nemegyszer városi hivatalos feljegyzésekben. Amíg új adat valahonnan elő nem kerül - ha ez valaha egyáltalán megtörténik -, tudomásul kell vennünk: ez is egy megoldatlan és megoldhatatlan Gutenberg-kérdés.

A házassági pör után zajlott az előbb már említett Schott-féle becsületsértési ügy. Néhány esztendővel később, 1439-ben pedig a már ismert Dritzehn-pör.

Erről szerencsére megmaradt két hiteles akta, bár napjainkban egyiknek sincs meg az eredetije. A tanúkihallgatásokat tartalmazó hosszú jegyzőkönyv eredeti példánya a száz éve folyt porosz-francia háborúban, Strassburg 1870-es lövetésekor semmisült meg. Addig azonban a kutatók már nyomtatásban közzétették szövegét, és néhány hasonmás kiadvány is készült róla. A másik ügydarab, a Gutenberg javára hozott ítélet eredetije még száz évvel korábban, a francia forradalmi háborúban, 1793 novemberében égett el, a strassburgi harcok során. Erről is vett azonban másolatot az előbb nevezett gondos hajdani levéltáros, Wencker, és ez a szöveg is idejében megjelent, amikor még ellenőrizni lehetett, egybevetni az eredetivel.

A Dritzehn-féle pör után esztendőig csak adózásra vonatkozó bejegyzések, kölcsönügyletekről szóló okmányok, kamatfizetés körül folyó pörök iratai említik Gutenberg János nevét. Az egyházi jellegű Tamás-alapítványtól felvett kölcsönnel kapcsolatban kényes helyzetbe jutott, börtön és az egyházból kiközösítés veszélye fenyegette késedelmes fizetés miatt. Az ügy hosszan elhúzódott: évtizedes üzleti viszony állt fenn az alapítvány és Gutenberg között; az első kölcsönt 1442-ben vette föl, és majdnem húsz évvel később, 1461-ben (akkor már régóta megint Mainzban élt) éleződött ki a helyzet Gutenberg és hitelezője közt. A hosszadalmas pörnek voltaképpen csak Gutenberg halála vetett véget; nyilván ügyesen és fejlett jogászai érzékkel védekezett mindvégig. A hiányos iratokból nem lehet megállapítani, melyik fél oldalán volt a jog szerinti igazság.

Újabb tisztázatlan kérdés: mikor költözött vissza Gutenberg János őseinek városába, Mainzba? Ezt sem tudjuk, még év szerinti pontossággal sem.

Időrendben utolsó strassburgi hírünk róla egy adóbejegyzés 1444. március 12-éről - s az első mainzi életjel dátuma: 1448. október 17-e, amikor „Gennsfleisch János, akit Gudenbergnek neveznek” egy rokona közvetítésével 150 forintnyi kölcsönt vett föl kamatra.

Gutenberg...

Gudenberg...

Gudenbergk...

- mai szemmel feltűnőnek látszik és nehezen érthető a személynevek sokféle írása. A XV. században, de még jó ideig utána is egyetlen európai nyelvnek sem volt egységes helyesírása, és ez a lazaság a névírásra is hatott. Egyszerűen: nem tulajdonítottak fontosságot ilyesminek. Még a nemzetközi tudományos és politikai érintkezés nyelvének, a latinak egyes szavait is olykor eltérő formában írták, például: mihi-michi, coelum-caelum-celum, filii-filij és így tovább. Az írásmód egységesítése, a mai értelmezésű helyesírás kialakulása szoros összefüggésben volt éppen Gutenberg művének, a könyvnyomtatásnak általánossá válásával. De nemcsak az idézett, alapjában véve jelentéktelen írásmódbeli eltérések nehezítik a kutatók munkáját; gondokat okoz a családnevek változása és a keresztnévek sokféle formája is. Még

olyasmi is előfordult - a jó száz évvel későbbi Specklin-féle Strassburgi Krónikában -, hogy két különböző személyként említik Gensfleisch Jánost és a neki pénzt adó „Gutenberg nevű gazdag embert”. Itt könnyű tetten érni a tévedés elkövetőjét - de hányszor és hányszor követel hosszadalmas és körülményes nyomozómunkát egy ilyen elírás tisztázása!

Okmányyszerűen bizonyítottnak vehetjük tehát, hogy Gutenberg János valamikor az 1444-es esztendő tavasza és 1448 ősze között eltelt négy és fél év nem ismert időpontjában települt vissza Mainz városába, és következő húsz évét ott élte le.

Az utolsó strassburgi esztendőkre esik a könyvnyomtatás felfedezésének utólagos közmegegyezéssel megállapított dátuma, az 1440-es év. De az már nem feltételezés, hanem kézzelfogható és nagyszerű bizonyítékokkal megerősített tény, hogy a Mű kibontakozása, hatalmas fejlődése a mainzi esztendők gyümölcse.

A gyér adatokra támaszkodó élettörténet elbeszélése közben érdemes kitérnünk egy, Gutenberg személyétől tulajdonképpen független ügyre, a *Coster-kérdésre*.

Évtizedekig, sőt tovább tombolt a vita e körül: valóban Gutenberg volt a könyvnyomtatás feltalálója vagy a hollandiai Haarlem városában élt kortársa, Laurens Jansoon Coster? Szülővárosa Costernak még szobrot is emelt.

Figyelemre méltó, hogy akadtak ugyan mások is, akik szerették volna elvitatni Gutenbergtől a feltalálás dicsőségét - de éppen a legtöbb vihart kavará, leggyakrabban bizonyítani próbált, a legnagyobb ellenpárt zászlajára írt név, Coster neve csak pontosan száz évvel a mester halála után bukkant föl. Egy teljes évszázadnak kellett eltelti, mire bizonygatni kezdték, hogy Gutenberg - egyszerűen ellopta volna Laurens Coster találmányát, de még betűkészletét is.

Nevet nem említő írásokkal kezdődött ez a tudatos hamisítás vagy talán csak jóhiszemű tévedéssorozat. De már a Gutenbergnek tulajdonított merénylet időpontja, 1440 karácsonya is alapjaiban ingatja meg a feltevések épületét. Egy „személyesen jelen volt tanú” úgy mesélte a történetet, hogy az állítólagos tolvaj mainzival egyidőben volt inas Coster műhelyében, hónapokig egy ágyban aludt vele. De hiszen akkor Gutenberg már negyvenen felüli értes férfiú, neves iparúzó és üzletember volt Strassburgban, s már egy esztendővel a nagy értékek körül zajlott Dritzehn-pör után vagyunk; elképesztő gondolat, hogy otthagya Strassburgot, műhelyét és vagyonát, felkerekedett és elköltözött volna a távoli Haarlembe, hogy ott beálljon inasnak vagy akár segédnek Costerhoz, közös ágyban hálva a kisinassal, és betűket lopjon... ha volt is egyáltalán Costernak mozgatható betűkészlete. De ez sem bizonyított tény. Ráadásul láttuk a Dritzehn-pörben, hogy akkor már nyomtatógép és „formák” voltak Gutenberg birtokában, és a titokzatos mesterség tanítója háromrészes műhely tulajdonosa volt - mi szüksége lett volna, hogy elzarándokoljon az ismeretlen Coster kísérletezéseinek színhelyére, és betűket lopjon?

A Coster-vita első szakasza olyan, mintha a 250 évvel később írt Rossini-féle „rágalomária” utasításait követnék: könnyű szellővel indul, amelyből szél kerekedik, felerősödik, és egyre hevesebb lesz, végül tomboló viharrá duzzad...

Jan van Zuren haarlemi tudós és tanácsúr pendítette meg elsőnek a témát a XVI. század közepe táján, kéziratban maradt latin nyelvű értekezésében. Ő még szabadkozik, hogy nem akarja megtépázni az általa tisztelt Mainz város dicsőségét („hadd élvezzék a mainziak jeles és biztonságos hírnevüket, amelynek sok év óta és nem érdemtelenül örvendezhetnek... de ne vegye senki tőlem rossz néven, hogy én hűséggel és kegyelettel viseltetem szülővárosom iránt... ahol a könyvnyomtatás művészete született, és világra jött”). Zuren szerint a nyomtatást egy szerény haarlemi házban találták föl, s innen indult hódító útjára az Új Művészet.

Sorrendben második és már nyomtatásban is megjelent az ugyancsak haarlemi polgár, Dirck Volkertszoon Coornhert nyomdatulajdonos írása. Ő már sokkal élesebb hangot üt meg, és azt állítja, hogy ismeri a „haarlemi feltaláló” nevét - de érthetetlen módon mégsem nevezi meg. „Sokszor és jóhiszeműen közölték velem érdemes, bölcs és megfontolt urak - írja Coornhert egy 1561-ben megjelent kiadványa holland nyelvű előszavában -, hogy a könyvnyomtatás hasznos művészetét, bár még nagyon nyers formában, Haarlem városában találták föl... s ezt a művészetet egy hűtlen munkás telepítette át Mainzba...” Sem a „hűtlen munkás”, sem a „feltaláló” nevét nem találjuk azonban a szövegben.

Néhány évvel később, 1567-ben egy világiáró olasz tudós, Lodovico Guicciardini Németalföldről írott könyvében hűvös közömbösséggel, állásfoglalás nélkül ismerteti a haarlemi híreszteléseket.

Coster nevét a könyvnyomtatás feltalálójaként első ízben Adriaen de Jonghe, Haarlemban működő orvos és tanár közölte, 1568-ban (véletlenül éppen Gutenberg halálának egyszázados fordulóján) írott, a németalföldi történelmet feldolgozó könyvében. Itt már nyíltan és brutálisan jelentkezik a vád, hogy azon a bizonyos 1440-es karácsonyon Coster segédje ellopta gazdájának titkát és eszközeit, Németországba szökött, ott nyomtatóműhelyt rendezett be, eltulajdonítván a felfedezés dicsőségét és nagy anyagi hasznot szerezve. Ez az értekezés is latin nyelvű, és olvasása közben némi meglepetés ér bennünket. Gutenberg nevére nem esik szó - a hollandus történész szerint a tolvajlást egy „Joannes Faustus” nevű ember követte el!... Több kutató feltételezi - és valószínűnek is látszik -, hogy a hiányosan tájékozott Adriaen de Jonghe összetéveszti a száz évvel előtte élt Gutenberget a mester üzlettársával, későbbi pörös ellenfelével, Fust Jánossal. Ilyen vaskos személytévesztés persze erősen megingatja a szerző ténybeli állításainak hitelét is. Különösen, mivel a „találmány és betűk lopásának” meséje amúgy is teljesen valószínűtlenül ható elemekből épült, és semmi másra nem támaszkodik, csak régen halott aggastyánok szóbeszédére.

Nem tartozik tárgyunkhoz, és hosszadalmas is volna ismertetni a még sokáig folyt vitát, elemezni az érveket és ellenérveket. Még a múlt században is bőven akadtak „costerianusok”, főleg hollandiai tudományos körökben, sőt szórványosan még századunk elején is. Érdekes, hogy éppen egy holland kutató, Antonius van der Linde volt, aki *A Coster-legenda* című könyvében a leghatározottabban és leghatékonyabb bizonyítékokkal szedte ízekre ezt az álhazafias mesegyártást. Ma már nemigen akad komoly tudós, aki Gutenbergtől elvitatná a nagy találmányt, az elsőbbséget. Kétségtelen, hogy Laurens Janszoon Coster - és ugyanakkor még mások is, különböző országokban - némi eredménnyel kísérletezett mozgatható betűkből szedett könyvek nyomtatásával. Hiszen a Gutenberg-korszakot megelőző közvetlen esemény, a táblanyomtatás jelezte, hogy megtört a kézírás évezredes monopóliuma, elérkezett a nagy lépés ideje - a felfedezés lehetősége „a levegőben lebegett”, és részben szerencse kérdése volt, ki találja meg a megoldást. Az eredményt, a forradalmi eljárás feltalálását, az igazi nyomtatást mindenesetre Gutenberg Jánosnak köszönhetjük, ez ma már kétségbevonhatatlan.

Később majd alkalmunk lesz arra, hogy egy pillantást vessünk azokra a kortársi vagy közvetlenül Gutenberg utáni tanúságtételekre, amelyek a mester elsőbbségét bizonyítják. Most térjünk vissza nagyon kevés, egyre kevesebb anyagból összeálló történetünkhöz.

A mainzi húsz-egynéhány esztendőről még annyi teljesen megbízható, hivatalos adatunk sincs, mint Gutenberg strassburgi korszakáról. Ismeretlen háttérű pénzügyek, tanúskodások jelentéktelen magánokmányokon, hosszú jogvita a strassburgi Tamás-alapítvánnyal - igazán fontos okirat négy maradt ránk csupán: a *Fust-jegyzőkönyv*, amelyről még sok szó lesz később; Adolf választófejedelemnek Gutenberget „udvari emberré” kinevező levele; a bejegyzés *Gutenberg haláláról*; és egy elismervény a nagy könyvnyomtató *hagyatékának átvételéről*.

Annak ellenére, hogy ily kevés a hivatalos írásbeli adatunk - hasonlíthatatlanul többet tudunk a Mainzba visszatért Gutenberg Jánosról, mint strassburgi életéről. Mert voltaképpen hazatérése után kezdődik meg a Mű igazi élettörténete - és a nagy alkotó mérföldes csizmájának egy-egy lépése többet mond és fontosabb, mint egy pár adóslevél, pörirat vagy anyakönyvi bejegyzés. Mainzban a magánember Gutenberg már szinte teljesen eltűnik a Mester óriássá növekvő alakja mögött.

Mainzi viszontagságok

Fél évezred ködös távolságába visszatekintve, nehezen volna felderíthető: mi készítette Gutenberg Jánost arra, hogy visszatérjen a hazai földre, Mainz városába. Annak idején történt elköltöztetésének okait ismerjük; ezek nem szűntek meg a vizsályos 1430-as esztendőök óta. Igaz, hogy néhány évvel Gutenberg és sok más mainzi patrícus kivándorlása után enyhülés következett, a városi nemesség régi jogainak egy részét visszakapta - de ez nem készítette még visszaköltözésre a mestert. 1444 novemberében aztán megint erélyes intézkedéseket hozott a városban hatalmon levő céhpolgári párt: a nagy nemzetségek most már véglegesen és teljes mértékben elvesztették minden előjogukat és kiváltságaikat. Az 1444 és 1448 közötti időben tehát nem csábíthatta haza idegenből a strassburgi vendégpolgárt olyasfajta remény, hogy Mainzban kedvezőbb társadalmi helyzetet élvezhet. Egyébként csekély is a valószínűsége, hogy Gutenberg erre vágyott volna. Semmi nyomát nem látjuk élete során, hogy rang, előkelőség, társadalmi kivételezettség vonzotta volna. Soha nem törődött ilyesmivel.

A pénz igen, az nagyon érdekelte, ez minduntalan kiviláglik az általunk ismert adatokból. A pénz kétféleképpen is: mint tőke a költséges Mű folytatásához és mint a jómódhoz szokott ember életformájához szükséges eszköz. Szeretett jól élni, költekezni gondtalanul - és munkájához is rendszeresen kellett nagy összegek.

Talán itt kereshetjük a hazatérés magyarázatát. Mainzi rokonságának egy részével hűvös viszonyban volt ugyan, de családjának néhány tagjával jó kapcsolatot tartott száműzetésének idején és később is. Ilyen volt elsősorban Gelthuss Arnold, aki az 1448. október 17-i nagy kölcsön kezeseként szerepelt. De számíthatott más rokonaira is. Mainzban így hát több reménye lehetett a szükséges hitelekre, mint a menedéket adó Strassburgban, ahol végül is mindig csak vendég volt.

S még valami. Körülbelül Gutenberg János hazaköltözésének idején halt meg Else nővére, aki a mainzi névadó Gutenberg-házban lakott. Gyermekek nem lévén, Else megözvegyült férje, Vitzthum Miklós egyedül maradt a nagy épületben - és nem ismerjük bár a vagyoni jogi helyzetet, nagyon valószínű, hogy Gutenberg bizonyos részben örököse is lett a háznak. Vitzthummal is jó viszonyban lévén: mindenesetre beköltözhetett a majdnem üres és nagyméretű házba; ott elegendő helyiség volt műhely berendezéséhez is. Több közlésből következtethetünk erre, elsősorban Gutenberg korai méltatójának, Wimpfeling Jakabnak 1505-1506-ból származó feljegyzéseiből. Az egyik legalaposabb és leginkább megbízható modern Gutenberg-kutató, Aloys Ruppel a források egybevetése után határozottan állítja, hogy 1456-ig biztosan a Gutenberg-házban volt a mester lakása és nyomtatóműhelye.

Nagyarányú kölcsönügyletei valószínűvé teszik, hogy a ház tulajdonjogának is - legalább részben - birtokosa volt. Pusztán rokoni szeretetből mégsem vállalt volna olyan nagy összegért kezességet Gelthuss, komoly biztosíték nélkül. És a későbbi években folyósított, egész vagyont jelentő Fust-kölcsönökre is kellett fedezet. Hiszen amint a tudós Ruppel átszámításából kiderül, a Fust János nyújtotta első 800 forintos kölcsön összegéből 100 hízott marhát vagy 300 hold szántóföldet vagy pedig 8 jó városi házat lehetett volna vásárolni; és Fust még egy második 800 forintos kölcsönt is nyújtott Gutenbergnek. Ezeknek az összegeknek biztosítására a nyomtatóműhely berendezésén és a már kinyomtatott könyvkészleten felül is kellett kielégítő fedezet.

A műhelyről, a könyvekről, Gutenberg munkájáról, a Fust-féle társas viszonyról és következményeiről később szó lesz majd. Most meg kell még emlékeznünk egy eseményről, amely Gutenberg János életének általunk ismert legnagyobb megrázkódtatása volt.

Elmúlt már hatvanesztendő, amikor megint egyszer felfordult körülötte a világ: elvesztette mindenét, és később, az enyhülés bekövetkeztével, újra kellett mindent kezdenie.

A hazatérését követő első években is volt része küzdelmekben és izgalmakban. Az állandó megfeszített alkotómunka, a Mű továbbfejlesztése és teljessé tétele közben fél szemmel mindig figyelnie kellett anyagi ügyekre, lejáró határidőkre, kamatfizetésekre, új kölcsönökre. A Tamás-alapítvánnyal is folyt a jogi harc a bíróság előtt. Fusttal a társas viszony megszakadása és az ezt követő pörösködés is nehezítette a korosodó ember életét és munkáját. Az 1461-62-es események aztán (legalábbis egy időre) szétzúztak mindent.

A mainzi érsek és választófejedelem, Isenburgi Diether, uralkodásának tizenkét éve alatt olyan súlyos ellentétbe került a pápával és III. Frigyes császárral (ez az a Frigyes császár, aki a magyar Hunyadi Mátyás király egyik legnagyobb ellenfele volt), hogy a pápa és császár egyetértve, 1461 augusztusában megfosztotta rangjától és minden tisztségétől Diethert. A mainzi dóm kanonokjainak és papjainak testülete némi huzavona után engedelmeskedett a pápának, és Nassaui Adolf grófot ismerte el érseknek.

A megbuktatott egyházi és világi fejedelem, Diether azonban nem vette tudomásul a dóm káptalanjának határozatát, amint a pápai és császári intézkedést sem - a hatalomnak egyelőre birtokában, meg is akarta tartani a hatalmat. Pártja erősen szervezkedett - természetesen a Nassauié is! -, nemcsak az illetékes egyházi testületben, hanem a városi tanácsban és a polgárság köreiben is.

Nem csekély tét forgott kockán: Mainz. A szabad várost, amely csak a császárral volt függő viszonyban, akarta a maga pártjára állítani mindkét fél - és ebben a küzdelemben aztán Mainz sorsáról is döntöttek az események.

A városi többség különböző okok következtében - családi kapcsolatok, anyagi érdekek, a város függetlenségének féltése, szembeszegülés a külső beavatkozással - a régi érsek pártján állt. Ennek a pártnak vezére Humery Konrád doktor, Mainz politikájának egyik hangadója, különböző magas városi tisztségeket betöltő férfiú volt. (Humery sorsa később több ponton érintkezett Gutenbergével; a nyomda berendezését is ő örökölte a mester halálakor.)

Humery doktor vezetésével az Isenburgi-párt végül is kieroszakolta a városi tanács ülésein, hogy három és fél hónappal a pápai-császári döntés után, 1461. december 2-án Mainz városa védelmi szerződést kötött az elmozdított nagyúrral, Isenburgi Dietherrel.

Az új érsek és fejedelem ezt persze ellenséges magatartásnak tekintette, és a kor szokásainak megfelelő szertartásokkal a város tanácsához heroldot küldött, aki átadta a hadüzenetlevelet és a háborút jelképező kesztyűt. A tanács kitérő választ adott, de ezzel nem tudta elhárítani a következményeket.

Az ellenségeskedésben akarva-akaratlanul Gutenbergnek is részt kellett venni. A kortársi kéztől származó Mainzi Krónikából tudjuk, hogy a városi tanács felszólítására kinyomtatta az ellenálló Isenburgi Diether levél formájú fenyegető és szidalmazó kiáltványát a Nassaui ellen. Ezt a nyomtatványt aztán részben osztogatták a polgároknak, részben pedig kiragasztották a házfalakra. (Ezért nevezhetjük Gutenberg Jánost az első nyomtatott politikai plakát kiadójának is.) Nemcsak emiatt érte azonban a megtorlás; e nélkül is osztoznia kellett volna polgártársai sorsában a vereség után.

Mert Mainz városa történelmében talán legszomorúbb, súlyos vereséget szenvedett ebben a pártharcban. Nyomasztó csendben eltelt hónapok után, az 1462-es esztendőben, „Simon-Juda napjának éjszakáján” (október 28.) félreverték a lármaharangokat Mainzban. Árulás vagy az örök figyelmetlensége folytán Nassaui Adolf ötszáz zsoldos katonája benyomult az egyik városkapun, és mire a mainziak észbe kaptak, már falaik között volt az erős ellenséges sereg.

Az álmukból riadó polgárok kapkodva fegyverkeztek, gyülekeztek, és kétségbeesetten felvették a harcot. A város két ágyúját kiszolgáló pattantyúsok rosszul céloztak: golyóik az ellenség feje fölött röppentek el, és így még saját lövéseik is a város házaiban és a gyülekezőhelyeken csoportosuló védőkben tettek kárt. A váratlan támadás következtében fejetlenség és zűrzavar keletkezett - mire úgy-ahogy rendeződtek volna a védelem sorai, az ellenség már a belvárosba hatolt, gyilkolva, fosztogatva és gyújtogatva. A rettenetes éjszakát százötvennél több mainzi ház lángjai világították meg, s a tűzvész megállíthatatlanul terjedt.

Mire a néhány órás reménytelen csata véget ért, hajnalban négyszáz elesett mainzi polgár holtteste hevert az utcákon. Óriási szám ez, ha meggondoljuk, hogy Mainznak akkor - bele-számítva nőket, öregeket, gyermekeket, csecsemőket is - összesen 5750 lakosa volt; ebből pusztult el rövid órák alatt négyszáz erőteljes, fegyverfogható férfi, legtöbbjük családfő. A sebesültek száma is tetemes volt. Az anyagi kár pedig felmérhetetlen. Nemcsak a tűz pusztított: a győztes támadó sereg katonáinak, a kor szokásai szerint, szabad rablást engedtek. Kifosztották a városi raktárakat, de a kereskedők és iparúzők boltjait, műhelyeit, a polgárlakásokat is. Minthogy a támadók vezére, Adolf érsek nemcsak világi, de egyházi fejedelem is volt - megengedhette magának, hogy a vele szembehelyezkedő mainzi szerzetesrendek kolostorait is kiraboltassa, és a Diether-párti papokat egyházi átokkal sújtotta.

Az öldöklés, tűz és fosztogatás éjszakájával a megtorlás nem ért véget. Másnap, október 29-én Nassaui Adolf ünnepélyesen belovagolt a városba, és Mainz valamennyi polgárát a főtérré rendelte. Vagy nyolcszáz megmaradt teljes korú polgár gyülekezett; a többi elesett, sebesülten feküdt vagy elmenekült. A megmaradtak térden állva várták sorsukat. Az érsek-választófejedelem könnyörtelen hangú feddő beszédet intézett a főtérré hajtott polgárokhöz, és kihirdette ítéletét. A városban feltétlenül szükséges néhány iparos - pék, mészáros, más efféle - kivételével valamennyi mainzi polgárt száműzte a városból. Azonnal el kellett hagyniok Mainzot, családjuktól sem búcsúzhattak el, semmit nem vihetek magukkal. Házukat, vagyonukat elkobozták, Adolf érsek híveinek adományozták. (Akik személy szerint kitüntették magukat a pártharcban a Nassaui oldalán, azokra természetesen nem vonatkozott a száműzés és vagyonelkobzás.) Az asszonyok, gyermekek és öregek a városban maradhattak - hogy mihez fognak eltartójuk, védelmezőjük nélkül, mindenükből kiforgatva, azzal senki sem törődött. És hiába volt minden könyörgés bocsánatért, fogadkozás és jajongás. Az ítéletet azonnal végrehajtották: a száműzött polgárságot fegyveresek kikergették a város falai közül.

Mainz szabad város minden jogát és kiváltságát is eltörölte az új fejedelem; a polgárok vagyonán kívül a mainzi céhek és a városban lakó zsidók minden vagyonát is elkobozta, és hívei között osztotta szét. Gutenberg egész rokonságát koldussá és földönfutóvá tette a kemény megtorlás. Ahol a nyomtatóműhely volt, a családnevet adó Gutenberg-házat is elkobozták, az érsek örökbérletbe adta egyik párthívének, Wilwung Konrádnak. (Később Adolf utóda a választófejedelmi székhelyben, ezt a nevezetes házat az általa alapított egyetemnek adományozta.)

Csak majdnem pontosan egy esztendő múlva, 1463. október 3-án kötött végül ünnepélyes békét Nassaui Adolf és Isenburgi Diether. A béketárgyalásokban fontos szerepet játszott a város legjelentékenyebb politikusa, Humery doktor, aki ezek után bocsánatot nyert az ellenállás vezetéséért, sőt jelentős anyagi kártérítést is kapott a hatalomban végleg megszilárdult

Adolftól. És ennek a kiegyezésnek eredménye volt, hogy Mainz elűldözött polgárai csoportokban hazatérhettek szülővárosukba. Lassan, fokozatosan visszanyerték életlehetőségeiket is. A város azonban véglegesen elvesztette szabadságjogait, a tartomány urától függő fejedelmi várossá lett, és soha többé vissza nem nyerte egykori jólétét.

A kegyetlen megtorlás a hatvanadik évén jóval túl levő Gutenberg Jánost is földönfutóvá tette, az országútra kergette. Két évnél hosszabb időszokról megint nincs semmi értesülésünk sorsa felől. Valószínű, hogy újabb, az elsőnél sokkal súlyosabb számkivetésének éveiben frankfurti rokonainál húzódott meg, kegyelemkenyéren élt. Biztos, hogy munkáját ott nem folytathatta, hiszen sem felszerelése-műhelye, sem egyetlen fillére nem volt.

Nassaui Adolf a kíméletlen csapás után persze átgondolta, hogy egy halott városból semmi haszna; meg kell hát teremteni Mainz számára az élet és munka lehetőségeit. Ez magyarázza a békekötést és az általános enyhülést, a kikergetett polgárság visszabocsátását.

Ennek a józan békéltető politikának köszönhetette Gutenberg is, hogy az 1465-ös esztendőben visszatérhetett ősei városába. Méghozzá személyét különösen kitüntető körülmények között.

Hogy milyen meggondolások és esetleges tárgyalások előzték meg ezt az eseményt, nem tudjuk. Meglepetéssel olvashatjuk azonban a Nassaui Adolf ellen 1463-ban röpiratot nyomtató, száműzetésbe kergetett Gutenberg Jánoshoz intézett levelet, 1465. január 17-i dátummal:

„Mi. Adolf stb. elismerjük és jelen levelünkben mindenki tudomására hozzuk azokat a hasznos és készséges szolgálatokat, amelyeket kedvelt hívünk, Gutenberg János javunkra tett és a jövőben is tenni kíván és fog; s ezért különös kegyelemmel, jelen levelünk ereje által, őt udvarnépünk körébe fogadjuk ...”

A levél további szövegében az áll, hogy ez a kinevezés a mester életének végéig érvényes; évente megkapja az udvari nemeseket megillető öltönyt a fejedelemtől, háztartásához évente húsz mérő adómentes és vámmentes búzát, valamint két nagy hordó bort kap; ezt az adományt saját használatára kapja, tehát el nem adhatja, el sem ajándékozhatja; továbbá a kinevezett „udvari embert” a levél élethossziglan felmenti mindennemű palota- és őrszolgálat alól, valamint a mainzi lakosokra kötelező adófizetések alól is. A levél záradéka elismeri, hogy Gutenberg János esküvel hűséget fogadott a fejedelemnek.

Ebből a meglepő és Gutenberg számára kedvező fordulatot hozó levélből nemcsak az világlik ki, hogy az idős mester teljes bocsánatot nyert, sőt kitüntető adományokban részesült. A levél részletintézkedéseiből a legtöbb Gutenberg-kutató azt a következtetést vonja le, hogy a mester utolsó három életévét békésen Mainzban töltötte. Vannak ugyan, akik szerint az udvari kinevezés azt jelenti, hogy nem Mainzban, hanem a közeli Eltville városban székelő fejedelem udvarában kellett élnie, de ez teljesen valószínűtlen. Sőt a levél egyes részei az ellenkezőjét bizonyítják. Ha Gutenberg az udvarban élne, a fejedelem asztalánál: nem volna szükség a személyes ellátására adományozott bor- és gabonajárandóságra. A levél kifejezetten mentesíti Gutenberget a jelképes őr- és palotaszolgálat, vagyis a fejedelem kíséretében részvétel alól, ami pedig az „udvari ember” kötelességeihez tartozik. Főleg pedig: mentesíti őt a fejedelmi levél a Mainz városában szokásos adók fizetése alól - ennek csak akkor van értelme, ha Gutenberg a városban lakik.

De hogy hol, melyik mainzi házban lakott Gutenberg utolsó éveiben, nem tudjuk. Régi lakóhelyét elkobozták, és örökbérletbe adták; semmi nyoma, hogy ezt az intézkedést az érsek visszavonta volna. A legnagyobb valószínűség szerint az érseki udvar jelölt ki és engedélyezett az „udvari emberhez” illő szállásul egy megfelelő mainzi házat.

Az utolsó három esztendő munkájáról a későbbiekben lesz szó. Most még: a két végső híradás Gutenberg Jánosról.

Halálának dátumát egy ősnymtatvány lapján talált, minden vizsgálat által egykorúnak hitelesített bejegyzés közli velünk:

„Az Úr 1468-ik esztendejében, Balázs napján (február 2.) meghalt Ginnsfleisch János becsületes mester, akin Isten könyörüljön.”

Megerősíti a feljegyzés hitelét, hogy alig három héttel későbbi keltezésű (február 26.) hivatalos okmánnyal, elismervénnyel vette át a már ismert Humery Konrád doktor az örökösök nélkül elhalálozott Gutenberg nyomdájának felszerelését, azzal a kikötéssel, hogy ezek az eszközök soha sehol másutt nem használhatók, csak Mainzban.

Ez a néhány soros elismervény rendkívül nagy fontosságú irat. Sorai nem kevesebbet bizonyítanak, mint azt, hogy a teljes tönkrement, két és fél esztendő számkivetés után visszatérő Gutenberg János megint egyszer újrakezdte!... Nyomdát alapított, öregkorában, ki tudja már, hányadszor nekilendülve; felszerelte eszközökkel, és dolgozott, talán halála napjáig. Humery pedig nyilván azért kapta meg a fejedelmi udvar rendelkezésére a nyomdát, mert ő volt Gutenberg utolsó pénzüembere, üzlettársa: a hagyaték tehát őt illette meg.

Gutenberg János életműve

A szaggatott, hiányos, olykor csak feltevésekből és következtetésekből szőtt élettörténet után tekintsük át vázlatosan: *mit hagyott örökül az emberiségnek Gutenberg János?*

Mostani fejezetünk címe szándékosan kettős tartalmú. Az egyik „életmű”: maga a könyvnyomtatás. A másik pedig: azoknak az ősnymtatványoknak, könyveknek és töredékeknek összessége, amely művelődéstörténeti ereklyék teljes bizonyossággal vagy nagyon nagy valószínűség szerint Gutenberg keze alól, az ő valamelyik műhelyéből kerültek ki, s maradtak ránk.

Mindkét életmű megérdemli érdeklődésünket, ha a Mesternek járó tisztelettel és végzett munkáját jól értékelve közeledünk emlékéhez.

A tájékozódást és a felvetődő rengeteg kérdésre határozott válasz adását megnehezíti, sokszor lehetetlenné teszi a Gutenbergre vonatkozó ránk maradt dokumentumok fogyatékosága. Szó volt már arról, hogy nagyon kevés, összesen ötvennél is kevesebb ilyen okmányunk vagy hivatali feljegyzésünk van erről a hosszú és munkás életről - és ezek közül is *mindössze csak négy* (nem tévedés: négy!) ad némi útbaigazítást a legfontosabbról, Gutenberg János könyvnyomtatómester munkásságáról.

A másik pótolhatatlan hiányosság, hogy Gutenberg *egyetlen művét sem jelezte* nevével vagy legalább kezdőbetűivel, de a megjelenés helyét és idejét sem tüntette föl nyomtatványain.

A kutatást nehezítő harmadik ok pedig, hogy nemcsak levéltárak és okiratgyűjtemények pusztultak el a félezer év folyamán, de könyvek ezrei és tízezrei is. Sokszor semmi nem maradt belőlük, és igen gyakran csak pár soros *töredékek* történészi és műszaki elemzésével jutunk némi kétes értékű eredményhez.

Az évszázadok óta folytatott és ma is folyó vizsgálatok leírása, az egymásnak sokszor ellentmondó eredmények és viták ismertetése köteteket venne igénybe, és voltaképpen csak a szakembereket érdekelheti. Mégis vessünk pillantást az olykor szinte detektívregénybe illő nyomozómunkának néhány mozzanatára, ízelítőül és a különös munka érzékeltetésére.

Könyvtárak százait és könyvek tízezreit vizsgálták át sokoldalúan képzett szakemberek, hogy egyszer-egyszer valamely ódon könyv bekötési táblájában megtaláljanak egy ősnymtatvány-töredéket. Mert ezek csak a mi számunkra felbecsülhetetlen értékű ereklyék: a kortárs mesterember hulladéknak, úgynevezett makulatúrának tekintette, és súlyra vásárolta a lejárt naptárakat, elhasznált iskolakönyveket, megrongálódott könyveket, hogy papírjukat felhasználja a könyvkötő munkájához, a vastag bekötési táblák telítésére. Hihetetlen gonddal, türelemmel és nagy szakértelemmel sok nagybecsű maradványt fejtettek ki a kutatók valamivel későbbi könyvek kötéséből.

Ha előkerül valahonnan egy teljes vagy töredékes ősnymtatvány (általában az 1500-as esztendő előtt készült nyomdai termékeket nevezzük így) - vagy van rajta nyomdai jelzés, név, hely, évszám; vagy nincs. Ha van: vakon ennek sem szabad hinni. Tévedéssel, vagy szándékos hamisítással mindig számolni kell. A nyomtatott vagy kézírással odavetett jelzést meg kell vizsgálni történelmi és nyomdász-szakmai módszerekkel: ellenőrizni kell helyességét és hitelességét. Ha pedig nincs a nyomtatványon jelzés (a már említett „kolofon”), akkor még nehezebb a kutató dolga.

A jelzéstelen ősnymotatványoknál minden, látszólag jelentéktelen apróságra is figyelni kell. Ha vízjeles papirosra nyomták, a vízjel tájékoztatást adhat legalább arra hogy honnan, melyik gyártótól szerezte be papírját a nyomtatómester. A betűtípusok rajzát, egyes betűk és egész oldalak jellegzetes képét sok nyomdászattörténész és nyomdaművészeti szakértő rendszerezte; ez is segít abban, hogy megtaláljuk a vizsgált nyomtatvány helyét a többi között. A betűformák sokszor igazítanak útba bennünket, ezeknek vizsgálata a kutatás egyik legfőbb eszköze. Még olyan hajszálfinom megkülönböztetésekre is tekintettel kell lenni, hogy a nyomtatott szövegben a betűk rajzának körvonalai élesek, vagy kissé elmosódottak. Meg kell állapítani, nem a papír vagy a festék minősége okozta vajon ezt. Ha nem, akkor óvatos félbiztossággal következtetni lehet a betűkörvonalakból arra, hogy a nyomdabetűket előállító öntőformák a korábban használt valamilyen lágy fémötvözetből vagy a már Gutenberg által is később alkalmazott kemény rézből készültek-e. A nyomtatvány születési időpontjának, esetleg a nyomtatómester személyének megállapításához is közelebb hozhat bennünket az ilyen vizsgálat.

Szó esett már a betűcsatlakoztatásról, az úgynevezett ligatúráról. Ez nem tévesztendő össze a rövidítéssel: abbreviátúra. A ligatúráról már beszéltünk: bizonyos gyakrabban előforduló betűcsoportok (ba, be, bo, da, de, do, ff, ha, he, ho, pa, pe, po, pp és így tovább) állandó egybekapcsolása, közös testre öntése a munka gyorsítását, a betűk jó illeszkedését, végső soron a szép nyomtatványképet, az esztétikai követelményeket szolgálta. Más a helyzet a rövidítésekkel: az abbreviátúra a kézíratos kódexmásolás öröksége. Leginkább a latin nyelvű szövegekben hemzsegnek ezek a rövidítések. A másolók évszázados gyakorlatában alakultak ki a majdnem gyorsírásra emlékeztető jelek és összevont betűcsoportok, a munka egyszerűsítésére. A gyakori latin -us szóvégződést például nem írták ki, egy farkincával helyettesítették. Sűrűn előforduló szavakat (Christus, sanctus, dominus, post, prae és sok más) a szóból kiemelt rövid betűcsoporttal vagy csak egy betűvel és a kíséző állandó apró jellel írták. Külön jelzésük volt a sokszor ismétlődő főnévi és igeragoknak satöbbi. Ezeknek a kézirat-rövidítéseknek jó részét átvették az ősnymodászok. Részben a megszokás készítette őket erre, de olykor a sanda szándék, hogy a vásárló azt higgye, kézzel írott drága könyvet kapott olcsóbban: hiszen az első évtizedekben sokan még nem is tudták, vagy el sem akarták hinni, hogy könyvet sokszorosítani lehessen kézi másolás nélkül. A legfőbb különbség tehát az abbreviátúra és a ligatúra között, hogy a rövidítés a kézi másolás hagyománya: a betűcsatlakoztatás eszméje és gyakorlata pedig együtt született a nyomtatással - és már Gutenberg alkotásaiban. Annyira így van ez, hogy a Gutenberg-kutatás egyik legfontosabb eszköze éppen: bizonyos sajátos, más nyomtató által nem használt Gutenberg-ligatúrák megfigyelése és nyilvántartása. Több ősnymotatványt ennek alapján tarthatunk majdnem teljes bizonyossággal a Mester művének. A vizsgálódások egy másik fontos területe az úgynevezett „szedőgyakorlat” megfigyelése: szinte észrevehetetlen, de ismétlődő apró jelekből a kellően képzett szakember látja, hogy két vagy több szövegrészt - esetleg ugyanazon a terjedelmesebb könyvön belül is - azonos kéz szedte-e. (Szedésnek nevezzük azt a munkát, amikor a nyomdász a szöveg kívánta sorrendben kiválogatja, szavakká és sorokba illeszti össze a betűket. Nevét onnan kapta ez a művelet, hogy egy rekeszekre osztott szekrényből „szedik ki” a betűket.) Egységes helyesírás nem lévén az ősnymodászat korában, a szedő nyelvjárása sokszor megmutatkozik a szövegben, még latin nyelvű könyvben is: egyesek például a latin „nihil” szót németesen „nichil”-nek szedték. Ha az ilyesmi következetesen ismétlődik, feltehető a szedő-nyomdász személyének azonossága. De még inkább lehet a szedő személyére következtetni a jellegzetesen ismétlődő sajtóhibákból, szóelválasztásból, bizonyos rövidítések rendszeres használatából vagy éppen mellőzéséből, és számtalan hasonló, csak tüzetes és aprólékos megfigyeléssel összegyűjthető szedőszokásokból.

Messzire vinne, és eltávolítana tárgyunktól, ha a nyomdászattörténet kutatómódszereiről csak vázlatos képet is akarnánk magunknak alkotni. Rövid időre a művelődéstörténelem kutatóműhelyének egyik zugába pillantottunk - ezek után térjünk vissza Gutenberghez.

Ha ily mértékben bizonytalan minden, ha ennyire hiányos adatokból és körülményes módszerekkel keressük a történelmi igazságot, ha így keverednek feltevések tényekkel, tények következtetésekkel, következtetések csonka adatokkal - előbb-utóbb felmerül a kérdés: *honnan tudjuk mégis, immár teljes bizonyossággal*, hogy a mainzi Gutenberg János találta fel a könyvnyomtatást, és mely megmaradt alkotásokat tulajdoníthatunk neki?

A tudósok nyomozómunkája három fontos forráscsoportra támaszkodik:

1. A már többször említett és egyes részeiben ismertetett levéltári és hivatali anyag, a Mester életének néhány mozzanatát teljes hitelességgel rögzítő, nem egészen ötven okmány és bejegyzés.
2. Azok a ránk maradt nyomtatványok, amelyek a legszigorúbb történelmi és nyomdatechnikai kritika rostáján is fennakadva, határozottan vagy nagy bizonyossággal Gutenberg kezétől vagy az általa vezetett valamelyik műhelyből származnak.
3. Az előbbiekhöz hasonló értékű, de sokszor világosabban beszélő források a kortársi vagy majdnem kortársi megemlékezések Gutenbergről: levelek, egykorú krónikarészletek, ösnyomtatványok kolofonjai, a nagy férfiút magasztaló korai verses és prózai írások.

A két első forráscsoport anyagáról már többször volt szó. Érdeemes foglalkozni a harmadik csoportba tartozó forrásokkal is.

Figyelemre méltó, hogy Gutenberg János legtöbbet emlegetett vetélytársáról, a haarlemi Costerről - mint láttuk - csak Gutenberg halála után sok évtizeddel hallunk először, sőt Coster nevét csak Gutenberg halálának századik évfordulóján írják le első ízben; Gutenberg János elsőbbségére viszont már életében megjelentek ilyen írásos bizonyságok; és közvetlenül utána, tehát még kortársak, hiteles tanúk kezétől származó egész sor ilyen dokumentum maradt ránk.

Nézzük meg ezek egy részét, idő szerinti sorrendben:

1458-ban, tehát a Mester halála előtt tíz esztendővel eljutott már Gutenberg János nagy találmányának híre a távoli Párizsba is, mert ez év október 4-én VII. Károly francia király rendelete megparancsolja udvari éremkészítőjének, Jenson Miklósnak (később híres és kiváló nyomdász lett Itáliában), hogy keresse fel Mainz városában „*messire Jehan Guthemberg lovagot, a vésnöki és betűkészítő munkákban járatos férfiút*”, tanulja meg tőle „a karcolótű és fémbetűk segítségével végzett” nyomtatás művészetét. A rendeletet két hivatalos másolatban őrzik ma is párizsi levéltárak. Gutenberg nevét tehát már abban az esztendőben ismerte egy idegen uralkodó, és munkásságát oly nagyra tartották a francia udvarban, hogy tanítványjelöltet küldtek hozzá.

1461. és 1462. a fejedelmi és érseki székért vívott pártháború eseményeiről beszámoló Mainzi Krónikában ezt olvassuk: „Isenburgi Dietrich egy nyílt levelet szerkesztett, amelyben elmozdítását törvénytelennek bélyegezve, magát védelmezi; ebből sok példányt nyomtatott *Mainz első nyomdásza, Guthembergk János*, és ezt az írást itt és ott kifüggesztették”. Világos és félreérthetetlen szöveg, hitelességéhez kétség sem fér.

1468-ban, a Mester halála után nem egész négy hónappal, május 23-án jelent meg Schöffler Péter mainzi nyomdájában egy könyv, Justinianus Institutiói; ennek latin nyelvű verses kolofonjában a következők állnak: „*A legelső könyvnyomtatók voltak: a két János*, mindketten mainzi származásúak; hozzájuk sorolt Péter, aki bár később kezdte a nyomtatásművészetet,

felülmúlta őket.” A szavak értelmezésében nincs kétség. A két János egyike Gutenberg, a másik Fust, a Péter pedig Schöffer. A Gutenberg-Fust-Schöffer kapcsolatról és a pöréről nemsokára beszélünk. Ami pedig „Péter”, vagyis a nyomdatulajdonos Schöffer felmagasztalását illeti, ez emberileg érthető, hiszen azt is tudjuk, hogy a verset Schöffer alkalmazottja, a nyomda korrektora, Font János írta. Szolgalelkűségét mutató „értékelése” különben sem érdekel bennünket. Az sem, hogy egyenrangúként említi „a két Jánost” - mert az, hogy Gutenberg Fustnál jóval korábban nyomtatott, megtámadhatatlanul bizonyított tény, a pörből is kiviláglik.

1471. január 1-én a párizsi egyetem tanára, néhány évvel előbb rektora, az első párizsi nyomtatóműhely, a Sorbonne-nyomda megalapítója, Guillaume Fichet professzor levelet írt egy volt tanítványának, az akkor már szintén egyetemi tanár Robert Gaguinnak. A levél még ebben az esztendőben nyomtatásban is megjelent, egy Párizsban kiadott tudományos mű előszavaként. Fichet levelében „a könyvcsinálók nemzetségéről” beszél, akik német földről rajzanak szerte a világba. Aztán így folytatja: „Mondják, hogy ebben az országban (Németország), nem messze Mainztól élt *egy bizonyos János nevű férfiú, melléknevén Gutenberg, aki elsőként találta fel a nyomtatás művészetét*, hogy a könyvek ne az ókori íróknak vagy a mi tollunk segítségével készüljenek, hanem fémbetűkből állítsák össze őket, sokkal gyorsabban és szebb külalakkal.” A „nem messze Mainztól” kifejezés nyilván abból a téves hírből ered, hogy Gutenberg utolsó éveiben a fejedelmi székhelyen, Eltville-ben dolgozott volna - ennek valótlanságáról esett már szó Gutenberg udvari kinevezése kapcsán. Érdekes még, hogy a Fichet-levél címzettje, Gaguin professzor maga is a nyomtatás lelkes híve, vagy húsz évvel később írt egy hosszú latin költeményt, dicsérve a németeket, akik a két nagy találmányt, a tűzfegyvert és a könyvnyomtatást megalkották. Gutenberg nevét ő nem említi ugyan, de szövege közvetett cáfolat a hollandiai Coster kitalált elsőbbsége ellen.

1474-ben a római Philippus de Lignamine ösnyomdász által kiadott Pápák és Császárok Krónikája elmondja, *hogy az első könyvnyomtatók a német Jakob (?) Gutenberg és Fust János voltak.*

1483. Egy Velencében kiadott krónikáskönyvben így fogalmazták meg teljes határozottsággal a tényt: „*A könyvnyomtató művészetet egy Gutenberg zum Jungen János nevű, mainzi lovagi nemzetségből származó férfiú találta fel.*”

1492. Két heidelbergi egyetemi tanár, Von Themar és Herbst dicsőítette versben *Gensfleischet, a könyvnyomtatás feltalálóját.* Ugyanebben az esztendőben egy milánói kiadású krónikában olvashatjuk, hogy *a nyomtatóművészetet egy Gutenberg János nevű német találta fel.*

1499-ben kelt három fontos és érdekes dokumentum:

Gelthuss Ádám, Gutenberg egyik rokona megemlékezést írt Gensfleisch Jánosról, aki nagy szolgálatot tett minden nyelvnek és nemzetnek *a könyvnyomtató művészet feltalálásával.*

Wimpfeling Jakab strassburgi tudós humanista verse Gelthuss írásával egy kötetben jelent meg. Ezt írja: „Németországot boldoggá tette Gensfleisch János, aki *elsőként használt fémbeöntött betűket nyomtatáshoz.*” Később, 1505-ben megjelent könyvében így ír Wimpfeling: „*Az 1440-es esztendőben Gutenberg János elsőként találta fel Strassburgban a nyomtatóművészetet; aztán Mainzba ment, és ott tökéletesítette találmányát.*”

A harmadik 1499-es bizonyító adat pedig az akkor megjelent Kölni Krónikában található. A krónikás megírja, hogy „a nyomtatás csodálatos művészetét” először a Rajna menti Mainzban találták fel, és így folytatja: „*A nyomtatás első feltalálója egy mainzi polgár, akit Gudenburch János lovagnak neveztek.*”

Az 1500-as évek elejéről még néhány említésre méltó dokumentum:

Gutenberg Jánosnak egykori háza udvarán emlékművet állítottak 1504-ben, ezzel a felirattal: „*A mainzi Gutenberg Jánosnak, aki mindenki között elsőként találta fel a könyvnyomtatást, és ezzel érdemet szerzett az egész világ színe előtt ...*”

Egy 1504-es megjelenésű velencei Világkrónika megírja, *hogy a nyomtatást a lovagrendű Gutenberg János Mainzban találta fel*, tizenhat évvel azelőtt, hogy ez az új művészet Itáliában terjedni kezdett. Még az időpont is majdnem kifogástalan, hiszen az első olaszországi nyomdák 1465 táján alakultak.

Schöffner Péter fiának és nyomdájában örökösének, Schöffner Jánosnak 1505-ben megjelent egyik kiadványában ezt mondja a kötet Miksa császárhoz címzett ajánlása: „Ez a könyv Mainzban nyomtatott, amely városban kezdődött a könyvnyomtatás csodálatos művészete, *elsőként a mesterségekben járatos Güttenbergk János által.*” Ez a tanúságtétel különösen érdekes, hiszen Schöffner János a két Gutenberg-vetélytárs leszármazottja, Schöffner Péter fia, Fust János unokája. Később megbánta elhamarkodott beismerő sorait; megpróbálta más kiadványaiban nagyapját és apját feltalálókként hirdetni - de az egyszer kinyomtatott szöveget már vissza nem vonhatta.

S végül egy közlés, amely 1506-ban jelent meg, Trithemius apát *Sponheimi Krónikájában*. (A sponheimi kolostor nincs messze Mainztól.) Ez a dokumentum azért figyelemreméltó, mert néhány sorban ismerteti a könyvnyomtatás történetének első évtizedeit, közben világosan tisztázza Gutenberg elsőbbségét is. A könyv erre vonatkozó részlete így hangzik: „*Azidőben találtatott fel a könyvnyomtatás Mainz városában, egy Gutenberg János nevezetű ottani polgár által; mikor ő a feltalálás és tökéletesítés nehézségei közben egész vagyont elvesztette, jó emberek, köztük Fust János, siettek tanáccsal és segítséggel támogatására. A feltaláló után a nyomtatóművészet első terjesztője a gernsheimi Schöffner Péter, aki a maga idejében sok kötetet nyomtatott. Gutenberg János pedig a »zum Jungen« nevű házban lakott, amelyet azóta, mindmáig, az Új Művészet után neveznek.*”

Mindez a Gutenberg igazságát bizonyító tanúskodás korban egészen közel, a Mester halálát követő négy évtizedben jelent meg s még több mint hatvan esztendő kellett, hogy Coster nevét egyáltalán leírják ebben a vonatkozásban. Sőt amellett sem haladhatunk el figyelmetlenül, hogy ebben az időszakban, a XV. század utolsó harmadában, Coster honfitársai, Haarlemből származó ősnymondászok sem említik a hollandus nevét. Mindhárman Gutenberg-tanítványok: Petrus de Harlem az olaszországi Vicenzában működött 1477 táján, Henricus de Harlem Bolognában tíz évvel később, és a század végén Gerardus de Harlem Firenzében. Egyetlen kiadványukban sem céloznak arra, hogy szülővárosuk fia lett volna a könyvnyomtatás feltalálója.

A Gutenbergre vonatkozó kortársi vagy valamivel későbbi bizonyítékokból ezt a néhány példát emeltük ki. A szakemberek még sok hasonlót tartanak számon - nekünk talán ennyi elég.

Az előbbi Wimpfeling-idézet („...Strassburgban találta fel... Mainzban tökéletesítette...”) megint gondolkodóba ejti az embert: elfogadható az 1440-es, tehát strassburgi dátum a feltalálás időpontjaként? Jó lenne világosan látni: mi történt Strassburgban, és mi Mainzban?

A már említett modern kutató, Aloys Ruppel találó megjegyzése, hogy *a nagy találmány Strassburgban fogantatott, és Mainzban született meg.*

Ha ezt elfogadjuk, magyarázatot találunk a ránk maradt két fontos pörirat, a strassburgi Dritzehn-ügy és a mainzi Fust-jegyzőkönyv közötti lényeges különbségre. Hogy a strassburgi vitában titkolózó kódosítás burkolja, miről is van szó voltaképpen a mainzi pörben pedig

(mint hamarosan látni fogjuk) teljes nyíltsággal beszéltek már a nyomda ügyéről. Mivelhogy Strassburgban még titoktartással kellett védelmezni a kísérletezés állapotában levő találmányt, de Mainzban már nem volt titok, hiszen a nyomda nagy lendülettel és eredményesen dolgozott.

Lépésről lépésre közeledünk a lényeghez. A strassburgi esztendők kemény munkája, a nyilván sokszor mellékutakra tévedt és számos kudarccal járó kísérletezés után a mainzi beteljesülés: ez a gutenbergi találmány története. És hamis lenne a kép, Gutenberg János nagy alakjának ártalmára volna, ha az előtte próbálkozó úttörők munkáját (köztük persze Costerét is) bárki lekicsinyelné, vagy nem venné tudomásul. Az ő eredményeik talajából nőtt ki a Gutenberg által ültetett és hatalmasra növesztett nagy élőfa, a nyomtatás művészete.

A közelmúltban, a közvetlenül mögöttünk álló nem egész évszázadban játszódott le egy hasonló történelmi folyamat, a repülés feltalálása. Ez sem egy magányos ember műve volt; különböző módszerekkel kísérleteztek, csapkodó szárnyakkal, siklórepüléssel, ilyen vagy olyan, madárra emlékeztető szárnysíkokkal és így tovább. A repülés azonban mégiscsak akkor valósult meg, amikor megtalálták a ma is érvényes megoldás elvi és gyakorlati alapját: a motorikus húzóerő és a levegő által a merev szárnyfelületre ható felhajtóerő kombinációját.

Így van ez a nyomtatással is. S ha valahol találhatunk jó példát az ismert törvényre, hogy a mennyiség bizonyos ponton átmegy minőségbe - éppen a könyvnyomtatás az. Hiszen a nyomtatás célja a gyors, nagy mennyiségű, pontos és olcsó sokszorosítás. Márpedig a Gutenberg-elődök próbálkozásaiból csak kevés, nehézkesen előállított, tehát lassú és drága, bizonytalan kivitelű és többségében kis terjedelmű kiadványról tudunk - és csak a Gutenberg János fellépését követő fél évszázadból több tízezer nyomtatványt tart nyilván a tudomány, s ezekből sok ma is megvan.

Ez történt tehát Mainzban, a strassburgi előkészületek után: a magányos és elszigetelt kalandozások helyére lépett *az üzemszerű, szervezett, tömeggyártásra alkalmas sokszorosító eljárás*.

A felfedezés folyamatának egyes lépéseit, sorrendjét sajnos nem ismerjük pontosan. Csak következtetésekkel lehet úgy-ahogy rekonstruálni, hogyan jutott végső eredményeihez Gutenberg.

Kezdetben bizonyára ő is fatáblákról kezdett nyomtatni. Aztán a fatáblákat szétvagdalta, hogy az egyes betűkből új szöveg sorait rakhassa össze. Hamar rá kellett jönnie, hogy ez zsákutca: a fabetűk egyenetlenek, nem tartósak, illeszkedésük megoldhatatlan. Szerencséjére - és ez mindannyiunk szerencséje is - Gutenberg tanult fémműves volt. Saját szakmájának tapasztalatai vezették a helyes útra. A fémek a fánál biztosabban és pontosabban megmunkálhatók, és még a leglágyabb fém is tartósabb anyag.

Az első nagy lépés tehát az volt, amikor átgondolta, hogy mozgatható betűit fémből kell előállítani.

Igaz, mások is kísérleteztek ilyesmivel abban az időben; fából készítettek *patricát* (így nevezik a kifaragott betűmodellt, amelyet alkalmas anyagba nyomva megkapjuk a betűk öntésére használható *matricát*, vagyis negatív rajzú öntőformát), és ezt a fapatricát nedves homokpépbe nyomták, a pépet keményre szárították, üregébe csurgatták az olvasztott ólmot.

Nehézkes, lassú, a morzsálódás miatt pontatlan eljárás volt, és a homokmatrica hamar tönkrement - tovább kellett hát menni!

Gutenberg eljárásának fejlődéséről így számolt be két kitűnő magyar szakember, Lengyel Sándor és Thalwieser Antal kis tanulmánya a betűöntésről, körülbelül 35 esztendővel ezelőtt:

„A kínálkozó legjobb lehetőség a fővenyöntési eljárás volt, és hogy Gutenberg ehhez folyamodott: bizonyítják a fennmaradt munkáin végzett kísérletek. Ekkor még továbbra is fába metszette ugyan jellegzetes barátbetűit, de már nem azért, hogy ezekről nyomtasson, hanem hogy ezek egyenként mint modellek szolgáljanak a fővenybe való benyomás, illetve bepréselés útján való munkához. Ebbe a fővenyformába öntötte ólomból betűit. Ez a munka igen körülményes és nem a legbiztosabb volt. Hiszen minden egyes öntés után, bár egyszerre tíztizenötféle betűt is önthetett, újra és újra el kellett készítenie a fővenyformát. Nem maradhatott meg tehát ez eljárási módnál, és a Gutenberg-kutatók következtetései szerint a famodellekről készített fővenyformába nem ólomból, hanem rézből öntött betűket, majd ezeket véső és reszelő segítségével megmunkálta azért, hogy azokat betűmodellként (patricaként) használja fel. Belepréselte ezt a rézmodellt ólomtömbbe, avagy öntés útján készített erről negatívot, és ekként nyerte az első betűmatricát. Ezzel az eljárással megtalálta a betűöntés részére az utat a mulandó fővenyformától az állandó szilárd fémformához. Miután így a betű képeinek megfelelő szélességű ólomtömböket használhatott, adva volt a lehetősége annak, hogy a betűk képét egyenlő vonalba állíthassa, és ezek törzsének szélességét, vagyis a betűközöket a célnak megfelelően szabályozhassa. Öntőformául két sarokvasból álló kis szerszám szolgált, amit úgy raktak össze, hogy belső felületeivel egymással szembeállítva, egy, a betűtestnek megfelelő hasábszerű forma képződjék. Így összeállítva, egy rugóvas tartotta össze a sarokvasakat; ezt a matricára ráhelyezve, beleöntötték az ólmot.”

Ebből a világos és szakszerű leírásból látszik, hogy a nagy lépés - bizvást ugrásnak is mondhatjuk már - ez volt tehát: Gutenberg megkettőzte a betűkészítés folyamatát. Fapatricáról homokmatrica, ennek segítségével második patrica, immár kemény rézből, amellyel aztán megcsinálhatta ólomtömbbe ütéssel az igazi, végleges matricát, a sok öntéshez használható és pontosan egyforma betűket mintázó öntőformát.

Még két lépés kellett ahhoz, hogy elvben és gyakorlatban is kialakuljon az a betűöntési eljárás, amely aztán évszázadokig úgyszólván változatlanul megmaradt. Először: ki kellett iktatni a munkamenetből a két rövid életű és könnyen deformálódó anyagot, a fát és a homok-, főveny- vagy akár agyagpépet. Aztán: a még mindig aprólékos, lassú eljárás helyére ki kellett találni a gyors és tömeges előállítás módját - az egyenkénti öntés helyett, mai szóval élve, a sorozatgyártást.

Az első probléma megoldása már szinte magától adódott, és egyszerű volt. Le kellett mondani arról a látszólagos előnyről, amit a fa könnyű megmunkálása jelent; nehezebb munkát, de végleges megoldást adott, ha *a patricát fa helyett rögtön a megfelelő keménységű fémanyagba, például rézbe metszik*, és ezzel dolgoznak tovább. Az eljárás nem okozott gondot, maga Gutenberg is értett ehhez a munkához, hiszen tanult mestersége volt a fémből való pecsétnyomók, bélyegzők, pénzverő és éremkészítő minták metszése-vésése. S láttuk a Dritzehn-pörben, de később is találkozunk azzal a ténnyel, hogy Gutenberg munkát adott fémműveseknek; ez más nemigen lehetett, mint fémből való betűpatricák készítése.

Majdnem minden kutató egységes véleménye, hogy a másik kérdést megoldó szerkezet tekinthető Gutenberg találmányai között a legfontosabbnak és tökéletesen újszerűnek. Ez egy látszólag jelentéktelen kis gépezet, a *kézi betűöntő készülék*.

Hogy ezzel is megismerkedjünk, erre legalkalmasabb mód, ha megint idézünk egy neves szakembert, a már ismert Fitz Józsefet, aki így adja meg a Gutenberg-féle korszakalkotó találmány vázlatos műszaki leírását:

„A kis műszer, amely a betűöntés valamennyi fogas kérdését egy csapásra megoldotta, valószínűleg Kolumbusz-tojás. Szétszedhető négyszögű faburkolatú fogantyús ládika, belül méreteket szabályozó, szűkítő vagy tágító oldalfalakkal. Egyik oldalába becsíptették a bezsírozott matricát, ennek bemélyedéséhez kapcsolódott a betűléc kívánatos vastagságára és szélességére összetolt csatorna, másik oldalán hasíték, melybe a forró ólmot öntötték. Minden öntésre a műszert lefelé billentették, s minden billentéssel elkészült egy léces betűpéldány, melyet megszületése pillanatában vízbe hűtöttek. Gyors ütemű munka volt, percenként 5-6 példány készült. Az ólomnak nem volt szabad a matricában és a műszer csatornájában hűlnie, nehogy a tapadás a betű körvonalait és a lécsímaságát megbontsa. Azt sem volt könnyű eldönteni, milyen fémből öntsék a betűt. Az ólom túlságosan puha, az erős nyomás a kemény papírra a betűket hamar elkoptatja. A keményebb fémek viszont a papírt tépik. Sok kísérletezés kellett hozzá, míg rájöttek a helyes keverékre, melyben az ólomhoz egy kevés antimont, cinket és rezet vegyítettek.”

Mindennél fontosabb volt ennek a kérdésnek megoldása, hiszen a betűöntés olyan alap, amelyre épül az egész nyomtatás. Két elengedhetetlen feltételt kellett teljesíteni. Hogy a kész szedésben a betűképek síkja tökéletesen egyenletes legyen, mert a kiemelkedő betű lyukasztja a papírost, a mélyebben fekvő viszont nem hagy nyomot, tehát láthatatlan marad. És hogy a keskenyebb és szélesebb betűk (például az i és az m) törzsvastagsága biztosítsa a jó illeszkedést; e nélkül a szavak szakadozottá válnának, zavaros lenne az egész szöveg. Az illeszkedésről volt már szó, de itt vissza kell térnünk rá, mert ennek megoldásán múltott a gyakorlatban használható, jó és szép könyveket előállító nyomtatás megszületése. Mindezeket - nyugodtan mondhatjuk - egy csapásra megoldotta a betűöntő készülék, amelyen úgyszólván korlátlan mennyiségben lehetett gyártani a hajszálra egyforma betűket.

Megvoltak tehát, ha kellett, ezerszámra, a jól használható, apró ólombetűk.

Természetes, hogy ezeket nem ömlesztve, összekeverve tárolták, hanem betű- és írásjelfajtánként szétválogatva, a szedészekrény rekeszeiben tartották. Ezek a rekeszek nem egyenlő nagyságúak, hiszen (röviden ezt is megemlítettük már) nem ugyanannyi kell minden betűből és jelből a szedés folyamatosságának biztosításához. Ez még nyelvenként is változik, egy német nyomdában például sokkal több „w” betűre van szükség, mint nálunk. (Ennek érzékeltetésére álljon itt néhány adat egy „öntőjegyzék”-nek nevezett táblázatból, amely megszabja, hogy magyar nyelvű szedéshez milyen arányban kell szerepelniük az egyes betűknek. Csak egy pár példa. 5000 darab e-hez, 4160 darab t-hez és 4100 a-hoz elég például az f betűből 1550, a c-ből 1100, az ó-ból 800 darab, de már az ékezet nélküli o betűből 2300 szükséges. Egész alacsony számok a w és a q 160, az x 210 darab. És így tovább. Az írásjelek között legtöbb kell a pontból: 1500, és a vesszőből: 1960. Nagyon érdekes, hogy ebben a hosszas gyakorlati tapasztalás, sok szövegszámlálás alapján összeállított lajstromban a számok sem szerepelnek egyforma mennyiséggel: általában 300-300 darab tartozik az ismertetett betűgaritúrához, de az l-esből, a 2-esből és a o-ból több, 370 darab szükséges.)

Gutenbergnek is jelentős betűkészlet fölött kellett rendelkeznie, különösen abban a vállalkozásban, amely mainzi éveinek, de egész pályafutásának is legnagyobb, mindmáig bámulatot és tiszteletet keltő teljesítménye. Az 1440-es évek vége felé kezdte meg ezt a munkát. Minden valószínűség szerint az 1450-es esztendőben kezdődött, és a kutatók számításai szerint körülbelül öt évig tartott a nyomtatás; a roppant könyv 1455-ben készült el, került a díszítőfestők és könyvkötők kezébe. Ez a mű a majdnem 1300 nagyalakú ívből álló, kétkötetes hatalmas könyv, az úgynevezett *Negyvenkétsoros Biblia*. (Azért hívják így, mert az első néhány oldal kivételével oldalanként 42 sort helyeztek el benne. Ennek is van egy külön apró története. Az első kéthasábos oldalakon még 40, majd 41 sorral kezdték a munkát, majd - a

példányok egy részét drága papírra, másik részét a még költségesebb pergamenre nyomták, és takarékoskodni akartak az anyaggal - keskenyebbre köszörülték a betűk testét: így már 42 sor fért el egy hasámban, oldalanként tehát kétszer negyvenkettő. A Biblia aztán 42 soros törde-
léssel jelent meg, innen a neve.)

Maradjunk azonban a Negyvenkétsoros Biblia betűkészletének kérdésénél. Szedőinek 3 milliónál több betűt kellett elhelyezniök a kéthasábos formájú, tehát összesen 2564 hasábos könyv 107.000 sorában! Természetesen nem ennyi betűre volt szükségük. Ezt a percenkénti 5-6 betűs öntősebességgel elképzelhetetlenül hosszú idő alatt lehetett volna csak előállítani, és ez fölösleges, mérhetetlen idő- és anyagpazarlás lett volna. Jóval kisebb betűmennyiség kellett, hiszen a nyomás követte a szedést, és amikor néhány oldalt megfelelő példányszámban kinyomtattak, a szedést szét lehetett bontani, a betűket visszaosztani a szedőszekrény rekeszeibe - és újra felhasználhatták őket. Ez a mozgatható betű mérhetetlen előnye. Fitz József számításai szerint azonban így is rengeteg kiöntött betű és egyéb jel kellett állandóan: megállapítható, hogy egy időben hat szedő dolgozott a Biblián, és minthogy laponként körülbelül 2600 betű fért el, mindegyik szedőnek a háromszorosára volt szüksége; vagyis összesen majdnem 50.000 betűnyi állandó készletet tároltak a nyomdában.

A betű- és jelfajták száma is meglepően magas. Változatokkal, a munka közben készült új betűkkel, ligatúrákkal és rövidítésekkel együtt 299 különböző betűt és jelet számolhatunk össze a Negyvenkétsoros Bibliában; ebből 53 nagybetű, 237 kisbetű és 9 egyéb.

A már említett, 1499-es Kölni Krónika így magasztalja a Negyvenkétsoros Bibliát: „Arany esztendő volt az 1450-es év, mert ekkor kezdték nyomtatni *az első igazi könyvet*, a latin bibliát, amelyet a misekönyvek nagyalakú betűibe öltöztettek.”

Ezek a betűk... Gutenberg mesteri apró alkotásai... Csodálattal nézi a mai szem is a Negyvenkétsoros Biblia egy-egy oldalának művészi harmóniáját. A formák finomsága, a rajz határozott és kecses biztossága, a betűk tökéletesen egységes stílusa, az elrendezés ízlésessége, az egész mű felülmúlhatatlan szépsége szinte lenyűgöző hatást kelt. Az óriási terjedelemben, a majdnem 1300 nagy oldalon egyetlen zavaró pont sincs, ahol megakadna a szem, ahol valami stílustörés bántaná a szemlélőt. Talán azt is lehetne mondani, hogy a könyvnyomtatás immár félezer évnél hosszabb története során ennél művészebb alkotás nem született.

Pedig ez volt „az első igazi könyv”, a Krónika szavai szerint. S ez Gutenberg zsenijének legnagyobb bizonyítéka. Hogy első nagyszabású vállalkozásában ilyet tudott teremteni, úgyszólván semmiből, számottevő előképek nélkül.

A nagy pör

A Negyvenkétsoros Biblia története művelődéstörténelmünk egyik legszebb s emellett izgalmas, bonyodalmakkal teli fejezete.

Mert ennek a műnek megszületéséhez kapcsolódik Gutenberg János viszontagságokban és viszályokban gazdag életének legnagyobb párviadala, a: *Fust-pör* néven ismert jogvita.

Sok keserűséget okozott ez a pörösködés a Mesternek - de mellesleg ennek a pörnek köszönhetjük a könyvnyomtatás megszületésére legtöbb fényt derítő okmány, az úgynevezett *Helmasperger-dokumentumot*. (Az 1455. november 6-án felvett terjedelmes jegyzőkönyvet a pör alapjául szolgáló legfontosabb tényeket tartalmazó irat készítőjéről, Helmasperger Ulrik császári közjegyzőről és mainzi felesküdtött jegyzőről nevezték el így.)

A pör tárgyaként szereplő hatalmas összegű, 800-800 forintos két kölcsön felvételét, ezt a szokatlanul nagyméretű pénzügyi műveletet munkában töltött és eredményekben gazdag mainzi esztendők előzték meg. A Negyvenkétsoros Bibliánál korábbi Gutenberg-nyomtatványokról majd később beszélünk. Most csak annyit, hogy nyilvánvaló: *jómeneteli, virágzó üzlet lehetett a Gutenberg-nyomda*, máskülönben a gazdag Fust, a gondos pénzember, nem fektetett volna be ilyen hatalmas összegeket a vállalkozásba.

Fust János tekintélyes mainzi polgár volt, ügyvéd és jelentős vagyon ura. A Fust-nemzetség a város előkelő polgárcsaládjai közé tartozott. János öccse, Fust Jakab üzletember volt, építész és aranyműves. (Akkoriban nem ritkaság, hogy valaki két-három szakmának is mestere.) Fust Jakab egyébként a véres 1462-es esztendőben a város polgármesteri tisztét töltötte be, és az érseki-fejedelmi székért vívott pártháború utcai harcaiban elesett. Fust János pedig jóval a pör és a mainzi háború után, 1466 októberében halt meg Párizsban, valószínűleg a pestis ragadta el. Lehet, hogy ennek a nagy utolsó utazásnak célja is összefügg a könyvnyomtatás történetével: több kutató úgy vélekedik, hogy Fust könyvek eladása céljából utazott Párizsba. Mivel abban az időben - mint látni fogjuk - Fustnak már önálló és jól működő saját nyomdája volt Mainzban.

Az 1455-ös pörben tehát két jelentékeny személyiség állt szemben: mindketten előkelő mainzi polgárok, egyikük kiváló szervező, és korszakalkotó eljárás feltalálója, a másik pedig nagyvonalú pénzember, tehetséges jogász. A Helmasperger-dokumentum a pörről eléggé világos képet ad. A felperes Fust János keresetéből és az alperesnek, Gutenbergnek válaszából megtudjuk, hogy az ügy a jegyzőkönyv dátuma előtt öt esztendővel, 1450-ben kezdődött. Abban az évben Fust 800 forintot adott kölcsön Gutenbergnek, műhely berendezésére, eszközök, anyagok és a munkához szükséges készletek beszerzésére és előállítására. Gutenberg pörbeli válaszából az is kiderül: ezenfelül Fust még arra is kötelezte magát, hogy Gutenbergnek a munka tartamára évi 300 forintot fizet, fedezi a munkabéreket, a személyzet lakbérét, a papír, pergamen és festék (az okmányban „tinta” szerepel) költségeit. Ezt a vállalat azonban nem teljesítette - helyett folyósította két évvel később, 1452-ben a második 800 forintos kölcsönt.

Az első kölcsön fedezetéül Gutenberg zálogként lekötötte a műhely berendezésének egy részét, amit a kölcsönösszegeből vásárolt vagy épített: a második kölcsönt pedig már azzal a feltétellel adta Fust, hogy társ lesz az üzletben. Társ, de csak pénzügyi vonatkozásban - a nyomda, a tervezett nagy munka szervezését és vezetését Gutenberg nem adta ki kezéből.

A kölcsönök arra kellettek - ezt Fust is tudta, Gutenberg sem tagadja -, hogy a műhely egy nagy vállalkozást hajtson végre. Ma már tudjuk: ez a Negyvenkétsoros Biblia kinyomtatása volt. A Helmasperger-dokumentumban is világosan olvasható: „uff das werck der bucher”, vagyis „könyvek munkálataira”, előállítására.

A két üzlettárs közt aztán vita támadt, amikor elkészült a tervezett munka; nem tudtak megegyezni, hogyan osszák föl a nyereséget. Gutenberg csak a tiszta hasznon akart osztozni, az összes költség levonása után, és bizonyítani kívánta, hogy a nyomdaköltség meghaladta a második 800 forintnyi összeget, amelynek folyósításával Fust János üzlettárs lett. Szerinte a két kölcsönösszeget külön kell választani. Az első 800 forintot a nyomda berendezésére kapta; ezért zálogként le is kötötte a felszerelés megfelelő részét; nem tartozik tehát erről elszámolni, legfeljebb átadja Fustnak a zálogtárgyakat. A második összeg viszont forgótőke a nagy vállalkozáshoz - erről kész elszámolást adni, és akkor a bíróság megállapíthatja, hogy a munka ezt a második összeget felemésztette.

Fust érvelése, hogy a két összeget nem lehet szétválasztani: mindkettőt a könyvnyomtató műhely munkájára adta, és nem tartozik őrá, hogy a berendezés és munkálatok költsége több vagy kevesebb volt-e a kétszer 800 forintnál. A pénzt kölcsönként folyósította: állítása szerint a nagy összeg java részét maga is kamatra vette kölcsön mainzi pénzemberektől - összesen tehát 2026 forint megfizetését követeli. Az első 800 forintot és kamatjaként 250-et, aztán a második 800-at, ennek a rövidebb időre járó 140 forintnyi kamatjával, végül 36 forint kamatos kamatot.

Gutenberg válaszában arra az álláspontra helyezkedett, hogy közös üzletben a társak nem szoktak egymásnak kamatot fizetni. Hiszen a társas viszony éppen azt jelenti, hogy a nyereségen osztoznak. A könyvnyomtató vállalkozás kettejük közös üzletének indult. Ő adta a találmányt, a munka vezetését, beleértve saját munkáját is; Fust János pedig a forgótőkét biztosította, illetve az első 800 forinttal az induláshoz szükséges alapbefektetést.

(A pör különossége, hogy éppen az egyik legfontosabb kérdés, a nyereségben való osztozás aránya nem tisztázott - legalábbis a Helmasperger-jegyzőkönyvből nem tudható meg. Lehet, hogy éppen ez a hiányosság idézte elő kettejük közt a vitát. A már említett Gutenberg-kutató, Aloys Ruppel arra következtet, hogy Fust a várható nyereség fele részét követelte, s ezt Gutenberg nem találta méltányosnak. Hiszen az első kölcsön a záloglekötés által őt személyesen terhelte, csak a második 800 forint tette őket üzlettársakká. Feles osztozás tehát magát a találmányt és Gutenberg sokéves fáradtságos munkáját alaposan leértékelte volna - pedig éppen a találmánynak és a szakszerű munkának köszönhető, hogy a vállalkozás létrejött, és sikert ért el. Ruppel elutasítja a feltevést, hogy Fust János elvesztette volna bizalmát, és pénzét féltve követelte vissza kamatostul a két összeget. A kitűnően sikerült és nagyon kelendő portéka, a nyomtatott biblia jelentékeny hasznot ígért. A számításokból kiderül, hogy a legmagasabb előállítási költséggel és legalacsonyabb eladási árral számolva is jó kétszáz százalékos hasznot lehetett várni, és még az sem volt kétséges, hogy hamarosan elkel valamennyi példány. S ehhez kell még venni, hogy a Negyvenkétsoros Biblia munkálatai közben Gutenberg nyomdája sok más kelendő kisnyomtatványt állított elő, naptárakat, búcsúcédulákat, Donatusokat is. Nyilvánvaló, hogy Fust pörbeli végső célja nem a két összeg vissza követelése, hanem egy neki tetsző osztozási arány elérése volt.)

Gutenberg nem jelent meg személyesen a közjegyző előtt. Képviselőjében három tanúja volt ott: Günther Henrik plébános, a nyomda korrektora, aki a bibliakéziratot rendelkezésre bocsátotta, és a nyomda két másik alkalmazottja, Keffer Henrik és a hanaui Ruppel Berchtold; mindketten későbbi neves ősnyomdászok, egyikük majd Nürnbergben, a másik meg Bázélban.

Fust János hat tanúja között fel kell figyelnünk a gersheimi Schöffér Péter nevére. Schöffér az első 800 forint ügyében nem tanúskodhatott, mert abban az esztendőben még Párizsban élt, kéziratmásoló volt; később azonban Kefferrel és Ruppellal együtt Gutenberg műhelyének alkalmazottja volt. Nem sokkal a pör után viszont feleségül kapta Fust János leányát, és Fusttal társas viszonyban nyomdát alapított Mainzban. Lehetséges, hogy a házasságkötés és társulás a Gutenbergtől elpártolás jutalma volt.

A pör kimeneteléről, az ítéletről nincs tudomásunk. Csak következtetésekre vagyunk kényszerítve. A jegyzőkönyv homályos utalásából azt hihetjük, hogy a bíróság részben elfogadta Gutenberg álláspontját, és csak a második 800 forintot tekintette üzletrésznek, az elsőt pedig a műhelyberendezésre adott kölcsönnek. Ha így történt - Gutenberg ebben az esetben is nehéz helyzetbe került. Nem elég, hogy az első kölcsön zálogaként a berendezés egy részét át kellett engednie Fustnak - ráadásul a második kölcsön révén Fust János még egy ideig változatlanul üzlettárs maradt. S ez a társas viszony a viták és a pör után nem lehetett kellemes.

Maga Fust János rövidesen, a Helmasperger-jegyzőkönyv dátuma után nem egészen két esztendővel már nyomdatulajdonosként és kiadóként szerepel az 1457. augusztus 14-én Mainzban megjelent nagyon szép zsoltároskönyv kolofonján. Bizonyára ő volt az új vállalat kereskedelmi vezetője, a kiadás és árusítás pénzügyi intézője, a nyomda technikai szakembere pedig a veje, Schöffér Péter. S az ily rövid idő alatt ilyen szép munkát végző nyomda felszerelésének magvát a Gutenbergtől zálogként megkapott berendezés adhatta.

Az üzlettársak közötti viszony megromlásának és a pörnek egyik következménye, hogy Gutenberg súlyos anyagi helyzetbe jutott, munkájának folytatása nehezzé vált. Nemcsak megszűntek a Fust-féle hitelek, de az ítélet következtében - bárhogyszólt is a bíróság általunk nem ismert döntése - komoly pénzbeli kötelezettségeket kellett vállalnia, és jól felszerelt nyomdája munkaeszközeinek egy részét is elvesztette. Valószínűleg évek kellettek, hogy gazdaságilag rendbe jöjjön. Több jel alapján feltehető, hogy a már ismert nevű Humery doktor jelentkezett új pénzemberként, és az általa rendelkezésre bocsátott forgótókéval állíthatta helyre anyagi egyensúlyát Gutenberg... de akkor még nem tudta, hogy az átmeneti nyugalom nem tart sokáig: újabb néhány esztendő múlva az 1462-es megrázkódtatás, vagyoneklobzás és száműzetés megint mindent tönkretesz majd.

A szakítás másik következménye viszont az volt, hogy a pört követően kezdődött meg a *nyomtatóművészet elterjedése*. A mozgékony, vállalkozó szellemű és tőkeerős Fust János, szövetkezve a Gutenberg-műhelyben tanult kiváló szakemberrel, Schöffér Péterrel, hamarosan megalapította a történelem második könyvnyomdáját, a mainzi Fust-Schöffér-féle nyomtatóműhelyt.

Bármilyen keserű volt is Gutenberg számára a pör és a vele kapcsolatos válság - mégis a Fust-ügy idézte elő, hogy a nagy találmány most már kikerült Gutenberg János személyének hatóköréből, és elindult világhódító útjára. A pör nélkül talán csak évekkel később következett volna ez.

Az 1462-es esztendő végén mindenképpen. Ekkor történt ugyanis a nyomdásznyelven „*mainzi futás*”-nak nevezett esemény, a polgárok kiűzetése Mainz városából.

A harc, a mészárlás és Nassaui Adolf könyörtelen ítélete nyomán támadt általános rémületben a két mainzi nyomda munkásai is fejvesztett menekülésre kényszerültek. Legalább harmincra tehető a Gutenberg- és a Fust-Schöffér-nyomda tanult alkalmazottjainak száma, akik ezen a rettenetes két napon szétfutottak - ki merre látott.

Elvesztették állásukat, kenyerüket. Födél sem maradt fejük fölött, hiszen szállást is munkájuk fejében kaptak. Azt sem tudhatták, életben maradt-e főnökük, akinek hűséget fogadtak. Ilyen körülmények között a legszigorúbb erkölcsű nyomdász is felmentve érezte magát a titoktartásra tett hűségeskü alól. Ahová aztán elvetődtek, ahol menedéket adott nekik egy város, pártfogó pénzembert kerestek, és értékesítették Gutenbergtől vagy Schöffertől szerzett tudásukat: nyomdát alapítottak maguk is a befogadó városban.

A művelődéstörténelemnek szinte egyhangú és fellebbezhetetlen megállapítása, hogy a mainzi vérengzés és tömegszáműzés a egyéneket tragikusan sújtotta ugyan, de az emberiség szempontjából nézve hasznos volt. A könyvnyomtatás robbanásszerű gyors elterjedése nem játszódott volna le ilyen tempóban, ha nem kergetik szét a világba, egyetlen iszonyatos napon, a képzett szakemberek két csoportját, a mainzi nyomdák munkásait.

De ha ez az esemény nem történik, Gutenberg akkor sem képzelhette, hogy örök időkre megtarthatja az eljárás titkait. Számítania kellett arra, hogy a műhelyében alkalmazott és mesterfogásait eltanuló, gépeit megismerő emberek nem maradnak életük végéig az ő szolgálatában. Számos első ősnymdászról tudjuk, hogy Gutenberg műhelyében kezdte pályáját, és a könyvnyomtatás mesterségét elsajátítva valahová vándorolt, ott nyomdát alapított. A nyomtatás történetének első fejezetében az 1462-es véres kényszerűség nélkül is bőségesen találkozunk önállósult és másutt munkához látó Gutenberg-tanítványokkal.

Gyors és egyre gyorsuló ütemben terjedt az Új Művészet. Az első követő, a mainzi Fust-Schöffner-műhely után rövid időre már másik német városban, Strassburgban is működni kezdett egy nyomda. A következő esztendőben Bamberg, egy évvel később Köln is kapott nyomtatóműhelyt, aztán sorban következtek a nagy és kisebb német városok - a század végére körülbelül ötven németországi városban dolgoztak nyomdák, egyes helyeken több is.

A német birodalom határait első ízben 1464-ben lépte át a könyvnyomtató művészet. Két Gutenberg-tanítvány, Sweynheym Konrád és Pannartz Arnold Itáliába vándorolt; a Róma melletti Subiaco-kolostorban megalapították az első nem németföldi nyomdát. Hamarosan átköltöztették műhelyüket Rómába. És akkortájt már más olasz városok is nyomdához jutottak; többnyire az itt-ott megtelepedő német vándornymdászok jóvoltából. Elsőnek Velence, Milánó, majd Bologna, Ferrara, Firenze, Nápoly adott otthont nyomtatóműhelyeknek, és utánuk sok más város. 1500 táján már hetvennél több itáliai város büszkélkedett saját nyomdával.

A harmadik ország Svájc volt (Bázelben alapították az első svájci nyomdát), a negyedik Franciaország, ahol 1470-ben kezdett dolgozni a párizsi Sorbonne-nyomda.

Magyarország tiszteletre méltó helyet foglal el az ősnymdászat történetében. Már 1472-ben, alig négy évvel a feltaláló Mester halála után, Budán megalakult és működni kezdett a Németországban és Itáliában tanult, félig-meddig magyar származású Hess András által alapított első nyomda. Néhány szép kiadványa, elsősorban az 1473-ban megjelent nevezetes *Chronica Hungarorum* ma is elismerésre készíti a szemlélőt. Mátyás király Magyarországa így az ötödik helyre került a nyomdászat-történetben, megelőzve gazdagabb és közműveltségben magasabb szinten álló számos európai országot, köztük például Angliát, Spanyolországot, Németalföldet, az északi skandináv államokat - s csak alig két évvel maradván el az akkori világ egyik kulturális központja, Párizs mögött.

Amerika felfedezésének idején, az 1490-es első években már több száz nyomda dolgozott, tizenkét európai országban. Oly gyorsan terjedt a könyvnyomtatás és olyan mennyiségben dobta piacra a kéziratnál sokkal olcsóbb, nagy tömegben sokszorosított könyveket, hogy az Új Művészet fontosságára már ebben a korai időben felfigyelt a minden változást szemmel tartó

római egyház: az első könyvellenőrzést a század végén uralkodó VI. (Borgia) Sándor pápa rendelte el, a nyomtatáscenzúra ősapjának őt tekinthetjük. Az egyház példáját hamarosan követték a világi uralkodók: ők is rájöttek, hogy a nyomtatott betű félelmetes erő lehet - igyekeztek tehát ellenőrzésük alá keríteni a nyomtatást és a nyomdákat.

De ezek az események már kívül esnek Gutenberg János életének és munkásságának történetén.

Mint ez ideig, a Fust-pörtl követő időkben sem tudunk pontos és feltétlenül megbízható adatokat Gutenbergről. Vitan felül áll azonban, hogy minden nehézség, akadály, válság és anyagi gond ellenére konok elszántsággal folytatta munkáját...

Az életmű másik fele

...azt a munkát, amelyet Mainzba hazatérésekor megkezdett, és amely már az első években olyan eredményeket hozott, hogy az üzleti remények Fust Jánost a nagy tőkebefektetésekre bátorították, sőt csábították. Bizonyos, hogy mire ez a kapcsolat 1450-ben kezdődött, Gutenberg már jelentékeny sikereket ért el, különben Fust fel sem figyelt volna a kínáló üzleti lehetőségre, és nem kockáztatott volna egy vagyonnak számító összeget.

Mivel kezdhette tevékenységét a strassburgi kísérletezések után Mainzban már működő üzemmé szervezett nyomda? Természetes, hogy kezdetben kisterjedelmű, kevesebb munkával és költséggel előállítható és kelendő portékát igyekezett Gutenberg piacra dobni. Már csak azért is, hogy gyorsabban forgathassa tőkéjét, amely nem volt nagy. A Gelthuss-kezesre felvett 150 forint szűkösen lehetett elég a kezdéshez, és ha kapott egyéb hiteleket is Fust előtt, a Biblia nagy vállalkozásába mégiscsak a Fust-féle 1600 forintra támaszkodva foghatott.

De az első esztendőben műszaki felkészültsége sem volt még olyan, amelyet a Negyvenkétsoros Biblia mutat. A betűöntő szekrény nyilván nem egyik percről a másikra született meg teljesen használható formájában, és a kezdés éveiben ezenkívül más technikai kérdéseket is meg kellett oldania, lépésről lépésre haladva.

Furcsa zárt „kisvilág” lehetett a Gutenberg-műhely. Ez az ember kétségtelenül egy eszme megszállottja volt egész életében. Ezt az eszmét akarta szolgálni, de ezt a gyakorlatban is meg kellett valósítania, és közben pénzt is keresnie. „Officinának” nevezett műhelye hát a nagy gondolat temploma volt, ugyanakkor kísérleti laboratórium és egyben: haszonra dolgozó ipari üzem is, amelynek el kellett tartania magát.

A műszaki fejlettség alacsonyabb foka és az üzleti érdekek szemmeltartása jól megmutatkozik az utolsó ítéletről szóló verseskönyvtöredékben, amelyet *Mainzi Szibilla-könyvnek* is neveznek. Ez a könyvrészlet mostani ismereteink szerint a legrégebb, öntött egyes fémbetűkből készült nyomtatvány. (Ha csakugyan igaz számos kutatónak nem teljesen bizonyított állítása, akkor ez a Gutenberg-nyomda általunk ismert legelső műve. Itt azonban szerepet játszik a nemzeti hiúság is; főleg német tudósok igyekeznek ezt kimutatni, mert így a legrégebb Gutenberg-émlék éppen német nyelvű nyomtatvány volna.) Ez a folyamatos sorokban szedett verses írásmű kedvelt és népszerű olvasmány volt a maga korában. Német, és nem latin - hozzáférhető tehát minden olvasni tudó ember számára, vagyis könnyebben eladható. Egyetlen lapja van csak birtokunkban, kétoldalas nyomású, és a teljes műnek mintegy harmincad-része. Nyomdai kivitele - akár Gutenberg alkotása, akár másé - jóval alacsonyabb szintű még, mint a későbbi Gutenberg-kiadványoké. A betűk egyenetlenül táncolnak a sorokban, az illeszkedés tökéletlen, a sorvégek nem egyenlő hosszúságúak, és a betűképek vonalainak vastagságában látható eltérések mutatják, hogy vagy nem létezett még a nagyszerű öntőműszer, vagy csak kezdetleges formában. A szóközök különböző nagysága és az egész nyomtatványkép határozatlansága elárulja, hogy ez a kiadvány - keletkezési időpontját 1444-re teszik - a nyomtatóművészet korai, még nem eléggé tökéletesített szakaszából származik.

Azok a Donatusok, amelyeket már nagy bizonyossággal tekinthetünk a Gutenberg-nyomda termékeinek, jóval magasabb fejlettségi fokon állnak. Négyféle ilyen iskolakönyv maradványait ismerjük: mind a négy több kiadásban jelent meg, az egyikből tizenkét kiadást tart nyilván a nyomdászattörténet. Köztük akad már olyan is, a *Huszonhatsoros Donatus* néven ismert ösnyomtatvány, amely egyenletességével, pontosságával, a betűk rajzával és a szedés rendezettségének harmóniájával megközelíti a nemsokára születő Negyvenkétsoros Biblia

tökéletességét. Nyomása is tisztább a többi Donatusénál, és itt már egyforma hosszúak a sorok, s kezdenek feltűnni a jellegzetes ligatúrák is.

Ami pedig ennél még fontosabb: jelentkezik már a különleges *Gutenberg-írásmód*. A betűalakok így elnevezett rendezésének egyik legfontosabb sajátossága - a ligatúrák és rövidítések egyéni megoldása mellett -, hogy a Mester bizonyos betűkből (számuk elég nagy) alig észrevehető, cseppnyi eltéréssel két vagy három változatot tervezett, öntött és használt a szedéshez. A különbség csak annyi közöttük, hogy ugyanannak a betűnek apró díszítőnyúlvány van a bal oldalán, ha szót kezdenek vele; jobb oldalán, ha a szó végén áll; és ez a nyúlvány hiányzik, amikor a betű szó közben helyezkedik el. Érdeemes megfigyelni ezt bemutató képünket, amely a század elején dolgozott Otto Hupp jeles német betűmetsző és kutató összeállításában láttatja a példákat.

Mi értelme volt ennek a nagy és látszólag fölösleges munkának, ennyi változat elkészítésének?

Egyebek között éppen ezekben a finom betűváltozatokban rejlik a Negyvenkétsoros Biblia csodálatosan szép szedésképeinek titka. A már többször emlegetett illeszkedést, a betűk jó egymáshoz simulását oldotta meg ezzel a Mester, akit joggal nevez egyik tanulmányozója, Gottfried Zedler „nemcsak technikai zseninek, de kimagasló írásművésznek” is. A nyomtatott szövegnek rajzos kézírashangulatot keltő, szép formáját szolgálják ezek a kis díszek - csakhogy szó közben helyet vennének el, a hézag tehát hajszalnyival szélesebb lenne a kellőnél, megbontaná az írás folyamatosságának ritmusát.

Gutenberg későbbi érett műveiben már feltétlen következetességgel használta a betűváltozatokat: ahol az érintkező két betű pontos illeszkedése kívánta, egyikből vagy másikkól, esetleg mindkettőből a nyúlvány nélküli változatot illesztette a szedésbe. Ez nemcsak alkotásainak szépségét emelte, de hasznos lett a későbbi korok kutatóinak. Mert a változatok alkalmazásainak megfigyelése által szinte százszázalékos biztonsággal meg lehet állapítani egy ősnymtatványról: Gutenberg nyomdájából került-e ki, vagy csak idegen kézre jutott Gutenberg-betűanyagot használtak hozzá. Ha szó közben fölöslegesen nyúlványos Gutenberg-betűt találunk, vagy ennek ellenkezőjét tapasztaljuk - joggal gyanakodhatunk, a Mester része csak annyi a nyomtatványban, hogy tőle származó betűkkel, de valahol másutt szedték. Mert követői lehettek jó szakemberek - de az ő magasfokú művészi érzékét nem kapták meg a betűkészlet megszerzésével.

Az előbb említett Huszonhatsoros Donatusban tehát már jelentkezik ennek az érdekes, nem annyira technikai, inkább művészi fogásnak alkalmazása, bár még nem teljes következetességgel. A képünkön látható szöveg alulról számított második sorának elején például, az „amauerant” szóban a második és harmadik a betű különbözik: az m után jól illeszkedik a nyúlványos a, de az alul kacsaringóban végződő r mellé már nyúlvány nélküli a-t illesztett a szedő.

Minden naptár egy meghatározott esztendőre érvényes, sem előtte, sem utána nem használható. Ennek nagy hátránya történetünk szempontjából, hogy az elhasznált naptárt az emberek eldobják; kevés maradt meg tehát az ilyen ősnymtatványokból. Hasznunk azonban: hogy egy naptár nyomtatásának időpontját természetyszerűen a naptárban foglalt évet megelőző esztendőre tehetjük akkor is, ha a megjelenés évét nem tüntette fel rajta a kiadó.

Az 1447 és 1456 közötti évtizedben rendszeresen készített *naptárakat* a Gutenberg-nyomda. A mainzi műhelynek ebből a korszakából ránk maradt néhány, legtöbb töredékben, csupán egynek, az 1455-re szóló *Török kalendárium*nak van teljes példánya birtokunkban. Legkorábbi az 1447-ben, tehát még évekkel a Fust-társulás előtt nyomott úgynevezett „csillagászati”

naptár; az időrendben utolsó ilyen kiadvány pedig orvosi tanácsokat tartalmaz, hogy mely napokon ajánlatos eret vágatni vagy hashajtót szedni. Úgy látszik, minden új évkor valamilyen más témájú kalendáriummal igyekezett felkelteni vásárlóinak érdeklődését Gutenberg. És valószínű, hogy az üresnek látszó közbeeső években, de talán előbb és utóbb is, adott még ki naptárakat a nyomda. Hiszen ez kevés munkával, olcsóbb papíron elkészíthető, nagy példányszám nyomására érdemes, kelendő portéka volt.

Ugyanez érvényes az egyházi megrendelés alapján készített *búcsúlevelekre* is - a megrendelésekben tízezres példányszámokat olvashatunk, és az egyházi hatóságok jó pénzzel fizettek! Mai kifejezéssel élve, az ilyen kegyes tartalmú, egylapos nyomtatvány valóban „tömegcikk” volt, és jó üzletet jelentett a nyomtatómesternek.

Két ilyen Gutenberg készítette búcsúlevelet ismerünk. Az „Universis” szóval kezdődő 30 sorosnál a Negyvenkétsoros Biblia betűit is felhasználta; a 31 sorosnál - a kezdőszó más helyesírással: „Vniversis” - pedig a Gutenberg-féle Donatusok betűit találjuk meg. S éppen ebből tudjuk, hogy Gutenbergnél készültek, hiszen keletkezésük idejében ezek a betűkészletek még bizonyosan az ő birtokában voltak.

(Érdemes egy pillanatra megállnunk a kérdésnél: mik is voltak ezek a búcsúlevelek? A római egyház bizonyos alkalmakkor feloldozást hirdetett kisebb bűnök alól, pénzbeli áldozatvállalás, vagyis a búcsúlevél, a bűnbocsátó cédula megvásárlása ellenében. Rendszerint meghirdették a pénzgyűjtés célját; ez legtöbbször a keresztény világot fenyegető török elleni hadjárat volt. Az ilyen levelek kibocsátását az esetek többségében a római pápa rendelte el, de felhatalmazásával bíborosok és püspökök is hirdethettek ilyen általános bűnbocsánatot, korlátozott területen. Ezt a szokást támadták igen hevesen a következő évszázad elején Európa-szerte megjelenő hitújítók; pénzen vásárolható bűnbocsánatnak nevezték.)

Szintén egyházi vonatkozású és mondhatjuk: napi jellegű kiadvány III. (Borgia) Callixtus pápa *Török bullája*, amelyet a szakemberek Gutenberg 1455-56 fordulója táján készült művének tartanak. Ez német fordítása a törökök elleni harcra szólító pápai körlevélnek. Külön érdekessége, hogy egyszerű rápillantással láthatjuk: *a nyomtatványnak címe van!* A kezdetek nyomdai gyakorlatában ezt nemigen tapasztaljuk. Díszes nagy kezdőbetűket használtak, de a szövegtől elválasztott cím szokása később alakult ki. A Callixtus-bulla első hat sora azonban világosan: cím. Nemcsak egy feltűnően szélesebb sorközi hézag és a szöveget kezdő C iniciálé (nagyalakú színes kezdőbetű) választja el a címet a szövegtől, de még az eredetiben piros színű áthúzás is. A betűk derekán végig húzódó vonal abban az időben nem törlést, hanem éppen hangsúlyozást jelentett, megfelelt mostani írásmódunk aláhúzásának. A cím tehát: „Íme, szentséges atyánk és urunk, Callixtus pápa bullája és bűnbocsánata németül, amelyet ő a gonosz és átkozott török zsarnokság ellen bocsátott ki az 1456. évben ésatöbbi.” (Az évszám nem pontos, mert a pápai bulla 1455 júniusában jelent meg. Szeptemberben kezdték a hadjárat propagandáját német földön az egyházi hatóságok; ez a nyomtatvány tehát 1455 végén vagy 1456 elején készülhetett.) Megrendelőlevélről nem tudunk; feltételezhető hogy Gutenberg a sok embert érdeklő pápai okmány német fordítását saját kockázatára adta ki.

Elérkeztünk a nagy ugráshoz, a Kölni Krónika szavai szerint „az első igazi” nyomtatott könyvhöz, a biblia kiadásához. S itt megint - mint már annyiszor - újabb Gutenberg-rejtéllyel állnak szemben a kutatók, még hozzá olyannal, amelynek teljesen megnyugtató megoldását mindmáig nem találták. Mivel - ha Gutenberg-bibliáról beszélünk - nemcsak a már sokszor említett Negyvenkétsoros Bibliáról lehet szó, hanem egy másik, sokat vitatott nyomtatványról is.

Emlékezzünk csak a Kölni Krónika félreérthetetlen és pontos szavaira: „...a latin bibliát, amelyet a misekönyvek nagyalakú betűibe öltöztettek”. (Hasonmás képünk alulról számított 16. és 15. sorában olvasható ez a szövegrész. Gutenberg János neve az alulról számított 3. és 2. sorban.)

Megint a jeles magyar szakértőt, Fitz Józsefet idézzük: „Csak két olyan latin bibliát ismerünk, melynek betűi missale-betűk. (S nem szabad feltételeznünk, hogy még több is volt, hiszen az ilyen drága kiadások mindenkor becsben álltak, a szentírást mindenkor őrizték a könyvtárak, lehetetlen, hogy a kiadás valamennyi példánya nyomtalanul eltűnt volna.) Az egyik a Harminchatsoros Biblia, a másik a Negyvenkétsoros. A Harminchatsoros látszik a régibbnek, s a betűi Gutenberg őstípusai, a Donatusok, a Szibilla-könyv és a csillagászati naptár betűi. De amikor Dziatzko Károly göttingai egyetemi tanár a két kiadást összehasonlította, megállapította, hogy a Harminchatsoros szövegét a Negyvenkétsorosból vették. Szövegük és beosztásuk egyezik, de a Harminchatsorosban van egypár hiba, mely a Negyvenkétsoros megfelelő szavainak téves olvasásából, rövidítések félreértéséből származott. Kétségtelenül a Negyvenkétsoros a régibb. - A Harminchatsoros keletkezésére semmilyen pontos adatunk nincs. A Negyvenkétsorosra van. Párizsi papírpéldánya I. kötetének utolsó lapjára korabeli kéziratos záradékot írtak, amely szerint Henricus Cremer, a mainzi Szent István-templom vikáriusa 1456. augusztus 15-én fejezte be rubrikálását, illuminálását és bekötését... Következtetésként a Negyvenkétsoros Biblia nyomdai előállítását legkésőbb 1455-ben nyert befejezést.”

A Negyvenkétsoros Biblia munkálatait tehát - mint már előbb is láttuk - rögzíteni tudjuk az 1450-es évtized első felére, a Fust-féle társas viszony idejére. A Harminchatsoros készítésének idejét általában 1457-58-ra becsülik a tudósok. S itt rögtön válaszolnunk kellene két kérdésre:

1. Gutenberg műve-e a Harminchatsoros Biblia?

2. Ha igen, mi indíthatta arra, hogy rövid időközben egymás után két különböző bibliakiadást készítsen, méghozzá a későbbit kezdetlegesebb kivitelben és jóval nagyobb papírfogyasztással?

Az első kérdésre sem határozott igennel, sem nemmel nem tud felelni a nyomdászattörténet. Kétségtelen, hogy Gutenberg-betűket használtak ehhez a bibliához is, de másfajtaakat, mint a Negyvenkétsoros betűkészlete. Nyomása viszont majdnem bizonyosan nem Mainzban történt, hanem az eléggé távoli Bamberg városában. Ezt elsősorban a megmaradt példányok papírja bizonyítja. Ilyen vízjelű papirosra nyomtatott mainzi könyvet nem ismerünk, bambergi nyomtatványokat igen. És a megmaradt példányok nagy részét Bambergben és környékén találták meg a kutatók.

Elképzelhető persze, hogy Gutenberg valami okból egy-két évig Bambergben tartózkodott, mert a kritikus esztendőknél semmi mainzi okmány nem említi jelenlétét. (Igaz, hogy a bambergi feljegyzésekben sincs nyoma, hogy ott lett volna.) Az akkori közlekedési viszonyok mellett eléggé nagy távolság a Mainz és Bamberg közötti majdnem 200 kilométer - nehéz hát elképzelni hogy a Mester terjedelmes és nagy súlyú nyomdai felszerelésével ide-oda utazgatott volna.

Marad még az a lehetőség, hogy Gutenberg ezt a betűkészletet (vagy róla öntött másolatot) másik nyomdásznak adta vagy eladta, és így készült a Harminchatsoros Biblia. Bizonyos, hogy ezek a betűk 1460 táján az első bambergi ősnymodász, Pfister Albert birtokában voltak: ő is lehetne tehát a Harminchatsoros nyomtatója. Súlyos érv azonban ez ellen, hogy ebben a bibliakiadásban is eléggé következetesen érvényesül a Gutenberg-féle finom betűillesztés rendszere, - Pfister akkori kiadványaiban ilyesminek nyoma sincs; ő válogatás nélkül, össze-vissza használja a szóvégre, szóközépre vagy szó elejére készült betűváltozatokat.

Az első kérdés megválaszolhatatlan. A másodikra sem nagyon tudunk felelni.

Itt van mindenekelőtt a drága alapanyag, a papiros problémája. A negyvenkét és harminchat oldalankinti sor között lévő, csekélynek látszó különbség alaposan megnövekszik attól, hogy a magasabb betűk szélesebbek is, tehát jóval kevesebb fér egy oldalra. Így aztán a Negyvenkét soros Biblia 1278 oldalával szemben a másíknak 1768 oldalnyi papírra volt szüksége, ami erősen drágította a könyvet. A szedés, az oldalak megformálása, az egész mű nyomdai kiállítása a Negyvenkét sorosnak mögötte marad. Kevesebb gonddal készült, olcsóbb „második kiadás”-ról volna szó? Az egyharmaddal nagyobb papírmennyiség ezt cáfolja.

A kérdések válasz nélkül maradnak.

Van még jó néhány XV. századközépi ősnymtatványunk, amelyek körül hosszú ideje folyik és ma is tart a vita: Gutenberg alkotása-e vagy sem? ... Lehetséges ... de mégsem ... talán mégis ... és így tovább. Egyiknek származása talán mindörökre megfeythetetlen marad, másíkról valahonnan előkerül majd valamiféle bizonyító anyag, és tisztázódik, így vagy úgy, az alkotó személye. Még az is előfordult, hogy ugyanaz a kutató kétszer, sőt háromszor megváltoztatta véleményét.

De ezek a részletkérdések nem érintik a lényegét: hogy egyszer egy Gutenberg János nevű férfiú, aki nem volt király, sem hadvezér, sem főpap, sem politikus, még csak nem is új igazságokat kinyilatkoztató tudós vagy ismeretlen földrészeket felfedező kalandos tengerész - és mégis, azoknál nagyobbbat változtatott a világon.

Mert nemigen találunk a történelemben még egy olyan eseményt, amely annyira gyökeresen átalakította volna az egyes ember gondolkodásmódját és a társadalmak életét, mint a könyvnyomtatás - a könyvet tömegcikké, a tudományt közkinccsé tevő forradalmi eljárás. Gutenberg János nagy műve tette lehetővé, hogy könyvek százai, majd ezrei-tízezrei áradjanak szét a világban, és az emberek gyorsan, könnyen értesüljenek egymás gondolatairól és cselekedeteiről. Még élhetett volna Gutenberg, amikor nyomtatott könyv adta az ötletet Kolumbusznak, hogy nyugati irányban hajózva keresse a keletre vivő utat gömbölyű Földünkön. Néhány évvel később a reformáció nagy vitáiban és a német parasztok hatalmas felkelésében is fontos szerepe volt a nyomtatásnak. Rotterdami Erasmus egy könyvnyomda korrektori szobájában, csörömpölő betűk zenéjének kíséretével küzdött az emberségért és emberiségért. Galilei nyomtatott könyvből értesült, milyen gondolatok születtek a messze északon dolgozó szellemi rokonának, Kopernikusznak elméjében.

Fölösleges további példákat sorolni; napjainkig mehetnénk, és a jövőbe is átvihetnők ezt a sort. A nyomtatott könyv az emberiség haladásának, a gondolatok harcának legfőbb eszköze lett.

A félezer év távolából visszatekintve, ezt mondhatná valaki:

- Mit tett hát végül is Gutenberg? A húszegynéhány betűs ábécét megalkották már vagy kétezer évvel előtte. Metszettek is, nyomtattak is már korábban. A mozgatható betűvel kísérleteztek mások is. Használtak sokszorosításra sajtógépet. Egyébként: az ő korában már a történelem napirendjén szerepelt a gyors és nagytömegű sokszorosítás problémája. Hiszen az Európa-szerte öntudatra ébredő polgárság felismerte a tudás erejét és fontosságát: részt akart belőle. Több könyvre volt már szükség, mint addig, az aránylag csekély számú egyházi ember és nem sok tudós férfiú igényeinek kielégítésére. Valaki feltalálta a könyvnyomtatást? Fel kellett találnia!

Mindez igaz. De ez a Gutenberg nevű ember megtette, amit meg kellett tennie. Egész életét áldozta a gondolat szolgálatára - és eredménnyel. Majdnem négyszáz esztendeig, a gyorsajtó és a soröntő szedőgép feltalálásáig lényegében változatlanul Gutenberg eljárásával készült a nyomtatott könyv: ennél jobban semmi sem mutathatja találmányának nagyságát és tartalmas életének értékét.

Hogyan élt hát Gutenberg János?

Így. Ahogy ebből a vége felé közeledő elbeszélésből és képeinkből láthatja az olvasó: *személyével a Mű mögé rejtőzve*, homályban és alig-alig felderíthető körülmények között. De alakjának óriás volta, alkotásának fontossága fénysugárként világít át az őt burkoló homályon.

Körülbelül harmincesztendő lehetett, amikor megszületett elméjében a gondolat, és ettől fogva négy évtized szívós hűségével építette föl a Művet.

Évről évre egyforma volt számára az esztendőnek kétszáz-egynéhány munkanapja. (A középkorban jóval több egyházi ünnepet tartottak: a munkanapok száma kétszázöt-tíz-kétszázöt között volt.) Az esztendő minden hétköznapijának hajnalán átment hálókamrájából a műhelybe, vagy leült rajzszerével a tervezőasztalhoz, és dolgozott. Egyidőben kelt és egyidőben tért nyugovóra embereivel, mint általában a kor műhelygazdái. Szokás volt, hogy a mester együtt dolgozott munkásaival: példát is mutatott ezzel, meg aztán így állandóan szemmel tudta tartani őket.

A munkaidő hosszú volt: nyáron általában napi tizenhat óra, télen nyolc-tíz.

Gutenberg munkásai ugyanolyan körülmények közt dolgoztak, mint akkortájt bármelyik szakmában. Atyáskodó, de az időt és munkaerőt végsőkéig kihasználó mesterek; házukban szállást, ellátást és némi bért kapó munkások, akik voltaképpen egész életüket a műhelyben töltötték, az ünnepnapok és az éjszakai alvás kivételével. Igaz, a mesterek gondosabbjai is osztoztak ebben a sorsban - Gutenberg János egész bizonyosan. Hiszen rengeteg dolga volt.

Türelmesen, konok elszántsággal és szakadatlanul dolgozott; szünetet, magánéletet nem is engedélyezve önmagának. Minden részletkérdést neki kellett megoldani, vagy hajszálpontosan kiszabni a munkát, amelyet másokkal végeztethetett.

Felhasználta és tökéletesítette, amit az előfutároktól kapott - de száz fontos dolgot és apróságot a semmiből kellett teremtenie, kitalálnia. Nemcsak a korszakalkotó öntőműszert. Nemcsak a fém betűmintát. Nemcsak az újszerű nyomdafestéket. Nemcsak a használható, tartós betűkhöz szükséges fémötvözet keverési arányát. Nemcsak a nagy dolgokat - a kis részletek megoldását is neki kellett megtalálni.

A szedéshez segédeszközt volt szükség. Megszerkesztette hát a „sorzót”, ezt a kis szerzőt, amelynek segítségével soronként lehetett összeállítani a szedést, és a kész sorokat oldalba gyűjteni. Ő kezdte ezt, hiszen a legrégibb nyomdaábrázolásokon már látjuk ezt a kicsiny, de nélkülözhetetlen eszközt a szedő kezében.

Rájött, hogy a betűknél alacsonyabb helykitöltő fém pálcikákkal a szavak közti hézagokat arányosan lehet tágítani-szűkíteni; így alakultak ki a Negyvenkétsoros Biblia egyforma hosszú sorai. Ez lett a szabályos könyvoldalak példája egyszer s mindenkorra.

Megalkotta a nyomtatósajtó évszázadokig érvényes alaptípusát: gördülő asztalon a szedés, ezt nyeles bőrlabdával egyenletesen befestékezik, rákerül a papír, a szedést betolják a prés alá, felülről könnyű és erőteljes nyomást kap, aztán a szedés visszagördül, le lehet venni róla a megnyomtatott papírt, jöhet a következő oldal.

Az úgynevezett „puktúra” is Gutenberg felfedezése. Az egyik oldal nyomása közben négy, hat vagy tíz tű rögzíti a papírt, aztán ugyanezekre a pontokra állítják be a túlsó oldal nyomását. Ezáltal a papír két oldalán az egy magasságban futó sorok pontosan fedik egymást.

És így tovább, szinte a végtelenségig. Nemcsak a nagy egészet átfogó gondolatnak - a mindennapi aprómunkának is hőse volt Gutenberg.

A kézzelfogható, mutatós nagy és apró találmányok mellett a négy küzdelmes évtizedben fogyasztotta idejét és erejét több olyan munka is, amely nem a műszaki lángelmét, hanem a művészt, a szervezőt és az üzletembert foglalkoztatta.

A betűcsaládok tervezése, megrajzolása, metszése, olykor metszetése. Gutenberg még nem szakadt el a középkori kéziratmásolók évszázadok során kifinomult, csodálatosan szép betűformáitól. A mai értelemben vett „nyomtatott betű”, az úgynevezett latin ábécé rajzolása és használatbavétele utódaira várt, annál is inkább, mivel Gutenberg gót betűket használt. Gutenberg János ránk maradt műveiből látszik: arra törekedett, hogy a kéziratok írásművészeinek formáit áthozza a nyomtatásba. És ezt olyan sikerrel valósította meg, hogy a nyomtatóművészet máig sem volt képes felülmúlni legnagyobb alkotásának, Negyvenkétsoros Bibliának szépségét.

Gutenberg többi betűsorozata is ezt az egységes harmóniát, letisztult ízlést, gazdag és mégis mértéktartó díszítést mutatja.

Nem volt kisebb feladat - bár teljesen más természetű tevékenység - a *műhely munkájának megszervezése* sem. Művelődéstörténészek és nyomdászszakértők nagyjában egyformán rekonstruálják, hogyan folyhatott a munka a Gutenberg-műhelyben, főleg a legnagyobb vállalkozás, a Negyvenkétsoros Biblia idején.

A legegyszerűbbnek látszó megoldás ez lett volna: elkezdni a szedést a könyv elején, a rendelkezésre álló szedők végezzék folyamatosan a munkájukat, és ahogy elkészül egy-egy oldal, menjen a présbe, nyomtassák ki a szükséges példányszámot, a kész oldalakat vegyék munkába a díszítők, aztán a könyvkötők, és így elkészül a könyv.

Ezt elmondani könnyű - gyakorlatban megvalósíthatatlan lett volna, vagy csak napokig-hetekig tartó leállásokkal, üzemrészek szüneteivel, tehát roppant idő- és pénzvesztéssel. Hiszen a munka egyes szakaszai, főleg a két alapfolyamat, a szedés és a nyomtatás ritmusa, időigénye erősen különböző. Számítások és később végzett gyakorlati kísérletek bizonyították, hogy a Biblia egy-egy kéthasábos oldalának szedése legalább egy teljes munkanapot követelt. Ugyanennek az oldalnak nyomtatása - szintén számítások és rekonstruált gépeken végzett kísérletek eredményei szerint - naponta körülbelül 150 példányt előállító sebességgel történhetett. Ha a szükséges példányszám ettől eltért máris eltolódás következett volna be. De még ha véletlen folytán egyezik is a két folyamat sebessége: az elkészült oldalak szedésének szétbontása, a betűk rekeszekbe visszaosztása, a munka közben állandóan folyó újraöntés, nem várt fennakadások zökkenője, százféle ok zavarhatta volna meg az egyszerűnek látszó megoldást. És minden kényszerű szünet pénzbe, sok pénzbe került. Gutenbergnek tehát úgy kellett megszervezni a munkát, hogy nem választotta szét a két folyamatot, hanem szedői egyúttal nyomtatók is voltak: az oldalak elkészüléséhez képest szabályozta a nyomtatást, és a nyomtatás adta lehetőségek szerint folytatták a szedést. Ez a munkabeosztás esztendőkön át állandó figyelmet, gondos előrelátást és gyors döntéseket követelt - a lényeg volt, hogy zökkenő nélkül, főleges állásokat elkerülve folyjék a munka. Még arra is tekintettel kellett lenni, hogy a szedést egyedül végezte a nyomdai munkás, de a sajtó kezeléséhez két ember kellett.

A pénzügyek intézése nem kevésbé súlyos teher volt a nyomdatulajdonos vállán. Még az e tekintetben nyugalmasabb időszakokban is: anyagok vásárlása, kifizetések, kamattörlesztés, megrendelések szerzése, a kész termékek eladása, könyvelés és hasonló ügyek intézése sok munkaórát rabolt el a Mestertől. De a körülmények, anyagi helyzete, a nyomdai munka költséges volta, a többszöri újratekésztés állandóan újabb hitelek igénybevételére, kölcsönök

szerzésére kényszerítette Gutenberget. (Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy az általunk ismert gyér Gutenberg-okmányanyagnak körülbelül a fele kölcsönfelvételekről, kamatfizetésről, pénzügyek körül folyó pörökről tudósít bennünket.)

Néhány esztendő kivételével majdnem mindvégig anyagi gondok nyomait látjuk Gutenberg életében. Bizonyos tehát, hogy ereje nagy részét az állandó pénzbeli nehézségek megoldására kellett fordítania.

Láttuk, hogy Gutenberg János élete - születésétől halála napjáig - bűvópatakként folyt: egy-egy adat megvilágítja valamelyik pillanatát, aztán hosszú ideig, sokszor esztendőig átláthatatlan réteg borítja, hogy mi történt vele és körülötte. Fel nem deríthető hézagok, amelyeket csak következtetésekkel és a képzelőerő segítségével lehet kitölteni. Rövid időre megjelenik szemünk előtt alakja, aztán eltűnik, és sokáig hírünk sincs róla...

Ez a sors várt Gutenbergre „halál utáni életében” is.

A halálát követő évtizedekben még emlékeztek rá, idéztünk egypár szemelvényt krónikákból, levelekből, magasztaló írásokból, amelyek róla szóltak, és hirdették, hogy ő a nyomtatás feltalálója. De ahogy múlt az idő, változott a Gutenberg-kép is.

A XVI. század második felére már úgyszólván elfelejtették, hogy Gutenberg János valaha élt és dolgozott, felbecsülhetetlen nagy szolgálatot téve az emberiségnek. Nemcsak vetélytársak egyre-másra felbukkanó neve homályosította el Gutenberg emlékét. Costeron kívül még jó néhány „feltalálót” emlegettek: az olasz Castaldit, a brüggei Britót, az avignoni Waldfoghelt, a strassburgi Mentelint, de még a Gutenberg-műhelyből kivált pénzembert és a Mester egykori munkását, Fustot és Schöffert és más ősnymondászokat is. Nemcsak ezek feledtették el őt, de az a körülmény is, hogy akkoriban és még jó ideig egyetlen nyomtatványról sem tudták határozottan, hogy a Gutenberg-officinában készült.

Amikor aztán a következő évszázadban, 1640-ben a német tudóstársaságok és egyetemek megrendezték a könyvnyomtatás kétszázados évfordulójának emlékűnnepét - hangos vita folyt Schöffer, Fust és Mentelin elsőbbsége körül; Gutenbergről alig esett szó, s ha mégis, akkor kétkedve és bizonytalanul beszéltek róla, mint holmi mesebeli alakról.

Száz évvel később sem változott még a helyzet. A harmadik centenáriumon, 1740-ben már megjelent egy hétezer ősnymtatványt ismertető katalógus - Gutenberg-alkotás említése nélkül. A szerző kíséző tanulmányában ír ugyan órája is, de azt hiszi, hogy Gutenberg csak alárendelt társa volt Fustnak, később szakított vele, és felcsapott vándornymondásznak. (Az ellenkezőjét bizonyító okmányok, amelyeket mi már ismerünk, akkor még nem kerültek elő a levéltárak pora alól.)

De egy esztendővel az emlékűnnep után, 1741-ben nagy fordulat következett be. David Köhler német tudós a göttingai egyetem kéziratgyűjteményében megtalálta a Helmasperger-dokumentumot! És a szerencsés véletlen úgy hozta, hogy ugyanebben az időben rábukkantak a Negyvenkétsoros Biblia első megmaradt példányaira is. Köhler professzor terjedelmes tanulmányt írt a Gutenberg-kérdésről, ezzel a kor divatját jellemző címmel: „Gutenberg János becsületének nagyon megérdemelt és hiteles okmányokra támaszkodó védelmezése.” Több tudós akadt, aki a most megtalált Bibliát Gutenbergnek tulajdonította - persze még nem tudták kellően bizonyítani állításukat.

Köhler felfedezése és a Negyvenkétsoros Biblia megtalálása valóságos kutatási hullámmot lendített meg: tudósok tömege túrta fel a kolostori könyvtárakat, városok és egyházak levéltárait, ősnymtatványok és egykorú okmányok után nyomozva.

Gutenberg megítélésében egyszerre átsaptak a másik végletbe. Minden jelzés nélküli régi nyomtatványra ráfogták, hogy az ő műve. A nyomdák kifüggesztették (egyáltalán nem hiteles) arcképét, szobrokat faragtak róla, és hamarosan megszületett a nagy legenda: Gutenberg volt a szent és mártír, akit Schöffer elárult, Fust pedig ördögi fondorlattal kiforgatott minden vagyonából, megfosztott még hírnevétől is. Holott a pör anyagából világosan kiderül, hogy csupán egy öt évig tartó üzleti társas viszony felbomlásáról volt szó, ahol a felek nem tudtak egymással megegyezni, hogyan számolják föl a társas céget - a bíróságra bízták hát a döntést.

Vagy száz évig élt a legenda, aztán - a múlt század vége felé - megint fordult a kerék. A tudományos kétkedés jegyében sok kutató átlendült a túlsó oldalra: kezdték megint tagadni Gutenberg elsőbbségét, sőt a neki tulajdonított nyomtatványok egynémelyikének szerzőségét is elvitatták tőle.

A legmodernebb kutatómódszerek végül egyensúlyt teremtettek az évszázados ingadozás után.

A megoldás kulcsa a már többször említett Gutenberg-ligatúrák rendszerének felismerése volt. Ezeket keresték, és ahol következetesen előfordultak a Mester jellegzetes ligatúrái, ott már nagyjából el is dőlt a vita. Ezt a módszert természetesen egyéb eszközök, papírvizsgálatok, forráskutatás, összehasonlítás satöbbi mellett alkalmazták. Kiváló tudósok éveket töltöttek a Gutenberg-kérdés tisztázásával. Minden gutenberginak tartott nyomtatványnak úgyszólván minden egyes betűjét, minden pergamenlap minőségét, papírlap vízjegyét a legapróbb részletekig vizsgálat alá vették - és ma már ott tartunk, hogy határozottan tudjuk, mely ősnymtatványok biztosan Gutenberg művei, melyek nagy valószínűséggel azok, és melyeket kell csak részben (például betűkészlete miatt) neki tulajdonítanunk.

Ha még kedvez a szerencse a kutatóknak, és valahonnan előbukkannak a Mester személyére vonatkozó hiteles adatok - róla élő képünk teljesebbé válhatik. De azon most már semmiféle új felfedezés nem változtat, hogy élt egy Gutenberg János nevű férfiú, akinek köszönhetjük a nyomtatást. A mai ember egész élete Gutenberg művének jegyében telik; a reggeli napilaptól az alvás előtti regényolvasásig - szinte minden percünkben társunk a nyomtatott betű.

Befejezésül álljon hát itt - a régi nyomtatók példáját követve - a nagy ember emlékének hódoló ajánlasként a kétsoros vers latinul és magyar nyelven:

*Gratia sit tibi et gloria, magnoperose Johannes;
Essemus sine te alii, non qui sumus.*

*Hála, dicsőség jár teneked, nagyművű Johannes;
Nélküled másilyenek lennénk, mint ma vagyunk.*

Függelék

A Gutenberg Jánosra vonatkozó levéltári anyag jegyzéke

(Aloys Ruppel összeállítása nyomán)

1420. Mainz - Gutenberg János és rokonainak jogvitája az apai örökség körül
- 1427-28. Mainz - Megegyezés Mainz városával a 20 forintos életjáradék ügyében
1430. január 16. Mainz - Gutenberg anyja hozzájárul, hogy a fiának fizetendő egyik járadékot a felére leszállítsák
1430. március 28. Mainz - Aláírják a megegyezést a mainzi patríciuscsaládok és a céhek között; ennek értelmében a száműzetésben élő Gutenbergnek is megengedik a hazatérést. (Gutenberg János még jó ideig nem él ezzel a lehetőséggel)
1433. augusztus 2. Mainz - Gutenberg és két testvére, Friele és Else közt felosztják az anyai örökséget
1434. március 14. Mainz - A Strassburgban élő Gutenberg írásban hozzájárult a feljelentésére kezesként elfogott mainzi tanácsjegyző szabadon bocsátásához
1434. május 30. Mainz - Mainz városa engedélyezi, hogy Gutenberg ezentúl megkapja az eddig bátyjának juttatott járadékot, bár némileg csökkentett összegben
1436. Mainz - Különböző kifizetéseket folyósítanak Gutenberg Jánosnak
1436. Strassburg - Ennelin zur Ysernen Türe az egyházi bíróságnál bepöröli Gutenberget, „házasság ügyében”
1436. Strassburg - Schott cipésmester becsületsértés miatt bepöröli Gutenberget
1439. július 9. Strassburg - „A mainzi Gutenberg János” borfogyasztási adót fizet Strassburg városának
1439. Strassburg - *Tanúkihallgatási jegyzőkönyv a Dritzehn testvéreknek a "Gutenbergnek nevezett mainzi János" ellen indított pörében*
1439. december 12. Strassburg - *Ítélet Gutenberg javára a Dritzehn-pörben*
1441. március 25. Strassburg - „A Gensefleischnek nevezett János, akit Gutenbergnek is hívnak, s ki Mainzból származik, és Strassburgban él”, kezességet vállal egy barátjának kölcsönéért a strassburgi Tamás-alapítványnál
1442. november 17. Strassburg - Gutenberg egy strassburgi polgár kezességével nagyobb kölcsönt vesz föl a Tamás-alapítványtól; az ötszázalékos kamat biztosítására leköti egy nagybátyától örökölt mainzi évjáradékát
1443. február 24. Strassburg - Gutenberg János befizeti az évi borfogyasztási adót
1444. Strassburg - Gutenberget lajstromba veszik, hogy háború esetén egy fél lótartásnyi hadiadóra köteles
1444. január 22. Strassburg - Gutenberget hadkötelezettként nyilvántartja a strassburgi aranyműves céh

1444. március 12. Strassburg - Borfogyasztási adó befizetése
- 1444-1457. - Gutenberg ezekben az esztendőekben évente 4 font kamatot fizet az 1442-ben felvett kölcsönért a Tamás-alapítványnak
1448. október 17. Mainz - „Gennsefleisch János, akit Gudenbergknek is neveznek”, Gelthuss Arnold kezességével 150 forint kölcsönt vesz fel, ötszázalékos kamatra
1453. július 3. Mainz - „Gutenberg János mainzi polgárt” egy jegyzőkönyv tanúként említi
- 1453-1455. - Gutenberg három esztendőn át évjáradékot kap Strassburgból. (Évi 26 forintot)
1455. november 6. Mainz - *Hivatalos jegyzőkönyv arról, hogy Fust János eskü alatti vallomást tett Gutenberg ellen folyó pörében. (A Helmasperger-dokumentum)*
1457. június 21. Mainz - Gutenberg ismét tanúként szerepel egy jegyzőkönyvben
- 1457-58. Strassburg - A strassburgi Tamás-alapítvány 2 schilling kiadást könyvel két adósának letartóztatási költségeire: ezek egyike Gutenberg János
- 1458-1474. Strassburg - A Tamás-alapítvány évről évre könyveli, hogy Gutenberg évi 4 font kamattal adósa
- 1459-60. Strassburg - A Tamás-alapítvány 5 schilling kiadást könyvel a Gutenberg ellen kiadandó felszólító levél költségére
1461. április 10. Strassburg - A Tamás-alapítvány feljelenti Gutenberget kamathátralékok miatt a rottweili császári udvari bíróságnál
- 1461-62. Strassburg - A Tamás-alapítvány a pör viteléhez szükséges különböző iratokilletékeként több összeget könyvel
1465. január 17. Eltville - Adolf mainzi választófejedelem-érsek Gutenberget élethossziglani érvénnyel „udvari emberré” nevezi ki
1468. február 26. Mainz - Bejegyzés Gutenberg János haláláról
1468. február 26. Mainz - *Humery Konrád doktor elismeri a Gutenberg hagyatékából származó könyvnyomtató berendezés átvételét*

(Dőlt betűvel az a néhány okmány és bejegyzés, amelyek Gutenberg munkásságára vetnek némi fényt.)